

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“СТАРІ” ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ – НОВІ ВІДКРИТТЯ:
ХОЛМСЬКИЙ СОБОР КОРОЛЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА
Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do
bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań
interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014. Muzeum Ziemi
Chełmskiej im. Wiktora Ambroziewicza w Chełmie.
Chełm, 2016. 324 s., il.**

Упродовж уже майже цілого десятиліття Холм (нині місто Chełm – повітовий центр Люблінського воєводства Польської Республіки) незмінно перебуває у центрі уваги усіх зацікавлених чи хоч якось зорієнтованих стосовно проблематики західноукраїнської ситуації княжої доби. Місто увійшло до історії як заснований перед кінцем 1230-х років і розбудований у найближчому наступному десятилітті головний осередок завершального періоду біографії центральної постаті серед володарів західноукраїнських земель княжих часів – короля Данила Романовича (1201–1264). Дотеперішню увагу до цього центру незмінно привертав скупий виклад холмського літопису короля з найважливішою частиною у розповіді про знищення міста під час пожежі 1256 р. із вплетеними до неї скупими унікальними відомостями про закладення та початковий період його розбудови¹. Поширені донедавна уявлення про історію королівської столиці засновувалися винятково на цьому лаконічному, проте, водночас, – самотньому для епохи літературному переказі. Щойно останнім часом зарисувалася перспектива істотно доповнити його вимову потенційно не менш вартісним комплексом паралельних відомостей археологічного походження. Їх здатні забезпечити розпочате 2009 р. планомірне вивчення первісного історичного володарського центру міста – резиденції², до яких від 2010 р. додалися матеріали зі знищеного при докорінній перебудові другої чверті XVIII ст. (після немалих давніших змін) розташованого неподалік від резиденції й у єдиному комплексі з нею собору Богородиці (у новішій традиції – Різдва Богородиці), де археологи давніше не працювали. Значення та перспективи цих робіт найкраще виклав керівник експедиції польських та залучених до неї українських фахівців, професор Анджей Буко, окресливши “unikatowy na skalę europejską charakter stanowiska”³.

¹ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 842–846.

² Попередній підсумок її вивчення запропоновано: Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., *Rodzińska-Chorążu T. Palatium czy zespół rezydencjonalny? (Wysoka Gorka) w świetle wyników najnow-*

szych badań Sprawozdania archeologiczne. Т. 66. Krakow, 2014. S. 101–133 (англійська версія), 134–154 (польська версія).

³ Buko A., *Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na “Wysokiej górze” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012 Kняжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 184.

Однак вивчення решток собору, поки, мало досить скромні можливості, оскільки воно тривало, фактично, досить коротко, а сам об'єкт знаходиться під новішим діючим храмом. Проте навіть у тому, завідомо наперед немало обмеженому, обсязі, в якому археологам уже вдалося попрацювати, прикладені зусилля увінчалися винятковими й, нерідко, – зовсім несподіваними результатами, здатними істотно вплинути на окремі аспекти дотеперішніх уявлень про важливі сторони холмського історично-культурного контексту не тільки часів короля Данила Романовича, а й, почасти, – також і наступних, втім, – навіть значно новіших періодів.

Підсумки першого етапу вивчення собору упродовж 2013–2014 рр. підводять колективна монографія⁴ чинної уже майже десятиліття на вершині холмського пагорба археологічної експедиції⁵, пропонуючи чимало виняткових матеріалів не тільки до історії самого собору. Йдеться також і про якнайтісніше співвіднесення із ним широкий культурний контекст з наповненням, здатним істотно виходити поза проблематику не тільки, власне, собору, а й Холму та Холмщини загалом. Видання наводить докладний опис як проведених досліджень, так і віднайдених при цьому важливіших знахідок. Унікальними виявилися матеріали поховань та відповідного аспекту культурної практики, що принесли показну кількість невідомих дотеперішній науковій традиції позицій, як, наприклад, чи не найрідкісніші серед них – мальовані елементи трун (s. 281–282), навіть з XIX ст. (s. 281–282), або ж не відготовані давніше на місцевому ґрунті оригінальні зразки церковного шиття (s. 271–272, 276–277) й світсько-го одягу (s. 273).

Новизна викладених при цьому, нерідко, – зовсім унікальних матеріалів очевидна й безперечна, цілком відповідає наведеній попередній характеристиці самого об'єкту та, зі свого боку, підтверджує її. При інтерпретації окремих знахідок неunikненно поставали очевидні труднощі, оскільки в певних випадках йшлося про пам'ятки, досвіду роботи з якими досі не було. Тому при поданих трактуваннях не обходиться без закономірних за таких обставин запитань.

Проте дискусійні моменти постають не тільки внаслідок об'єктивних труднощів інтерпретації окремих знахідок, чи, навіть, – недостатньої обізнаності якоїсь частини залучених авторів у реаліях, знання яких необхідне для належного трактування тих чи інших віднайдених позицій. Уважніший розгляд опублікованого вказує на нез'ясовані істотні проблеми різноманітного характеру та походження. Тому переконливість частини запропонованих трактувань

⁴ Першою була монографія вежі й співвіднесеного з нею архітектурного ансамблю в селі Стоп (польськ: Stołpie) в околиці Холму: *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod red. A. Buko. Warszawa, 2009.* Публікація викликала, однак, немало істотних застережень щодо окремих аспектів запропонованої інтерпретації виняткового об'єкту, див.: *Александрович В.* Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стоп (Стоп'є) поблизу Холма [Рец. на кн.:] *Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. Княжа доба: історія і культура.* Вип. 4 / Відп. ред. В. Алек-

сандрович. Львів, 2011. С. 289–301. Навряд чи випадало би заздалегідь сумніватися щодо походження вежі як самотнього через сам матеріал краще збереженого елемента скромнішого оборонного ансамблю холмської гравітації часів короля Данила Романовича. Про відповідний контекст її появи коротко див.: Там само. С. 297–298; *Його ж.* Холмське будівництво короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 9: *Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович.* Львів, 2015. С. 69–71.

⁵ *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014.* Chełm, 2016.

виявляється відповідною винятковому наповненню самих відкриттів та знахідок далеко не завжди й окремі розділи чи частини розділів оприлюдненого тексту викликають немало міркувань, відповіді на які на сторінках книги шукати марно. Докладніше ознайомлення з опублікованими текстами показує, що їх авторам, як і в попередній колективній монографії⁶, не так уже й рідко вдавалося уникати незмінно бажаного при наукових дослідженнях та викладі їх результатів “диктату фактів” й пропонувати твердження, для яких використані писемні свідчення та археологічно віднайдені автентичні об’єкти не завжди здатні слугувати достатньою або ж належною підставою. На практиці на перешкоді новим поглядам стають твердо засвоєні усталені, не позбавлені притягальної сили, залучені без обов’язкового критичного вивірнення давніші міркування з того чи іншого приводу. До того ж, їх доповнено немало традиційною для літератури поверховою поспішністю при сприйнятті скупих літописних переказів без докладнішого проникнення до їх власної вимови. Іноді такого намагання немає навіть взагалі й літописні факти запозичено не безпосередньо від самого першоджерела, а їх новішого, трапляється, – так само побіжного опрацювання на ту чи іншу нагоду. Дається взнаки також відсутність належної уваги до певних “незагальноvizнаних” позицій найновішої літератури, де, без претензії на завідомо “корифейський” статус в історіографії, запропоновано з’ясування окремих “темних моментів”, над якими цілком надаремно надалі продовжують схилитися непосвячені... Тому новому виданню, звісно, притаманне вартісне фактичне наповнення, насамперед з огляду впровадження до наукового вжитку комплексу нововідкритих виняткових пам’яток холмського культурного досвіду. Правда, здебільшого, при цьому йдеться не про часи короля Данила Романовича. На актуальному етапі досліджень переважає контекст новішої дати, не позбавлений, звісно, власного культурно-історичного значення. Але водночас, особливо в колі з-поза нововідкритих матеріалів археологічного походження, зокрема, при інтерпретації історичних фактів, виведених від літописної традиції, виявляється немало здатного викликати досить показний ряд критичних зауважень, а навіть аргументованих заперечень. Усі ці надто численні не тільки за кількістю, а й змістом та наповненням неунікненні критичні реакції немало відображаються на сприйнятті нової вартісної книги як єдиного цілого, спроможні суттєво позначитися на безсумнівно важливих сторонах наукового потенціалу, яким її наділено.

Найбільше зауважень викликає передуюча, власне, археологічній, вступна історична частина. Як переконає уважніше ознайомлення, вона особливо густо збагачена твердженнями, здатними викликати критичні за характером зауваження, а в окремих випадках навіть і заперечення. Немало з викладених тут міркувань, хоча й засновані, безпосередньо, на літописній традиції, схильні, однак, явно відходити від буквальної вимови оповідання холмського літопису короля Данила Романовича, іноді навіть значно її переінакшуючи та істотно спотворюючи. Робиться це на догоду не завжди вмотивованій традиції, або ж, може, навіть, частіше, – внаслідок поверхового та побіжного самого відчитання, не кажучи про трактування окремих літописних переказів, здебільшого, виведених від виразного нерозуміння певних моментів джерела. Не рідкість також йог нечитання й сприйняття на підставі висловлювань з відповідного приводу давнішої канонізованої літературної версії, хоча не завжди вмотивованої

⁶ Див.: Александрович В. Здобутки... С. 301.

та оправданої. Різномірні зауваження до історичної частини виникають уже, практично, на самому початку – буквально з перших же рядків.

Так, наприклад, поміж заторкнутими питаннями принципової вимови, коли йдеться про час “powstania chełmskiego kompleksu rezydencjonalnego i sakralnego”, привертає увагу пропозиція датувати його “na okres po jesieni 1242 a przed końcem 1256 r.” (s. 36). Видається, однак, безперечним: запропонований terminus ante quem в найочевидніший спосіб не враховує не тільки знаних з літописного викладу лаконічно описаних етапів розбудови холмського ансамблю⁷, підтверджених і розширених уже давніше опублікованими попередніми результатами дотеперішнього вивчення решток холмської архітектурної спадщини⁸. У даному конкретному випадку в незрозумілий спосіб (один зі співавторів є, водночас, учасником експедиції, відповідальним за її забезпечення зі сторони історичних писемних джерел) їх не враховано, навіть попри викладення цих результатів також і в окремих розділах самої аналізованої колективної монографії. Очевидно, випадало би зайвий раз пригадати знані сумнівного наповнення переваги новітньої реалізації формату такого видання, нерідко позбавленого – як неодмінна прикмета найновішої літератури – не тільки належного фахового редагування, а й навіть звичайного читання сусідніх текстів⁹. Проте неприйнятні сторони наведеної пропозиції цим не обмежуються.

Не випадало би, звісно, вдаватися до дискусії щодо наголошеної придатності першої літописної згадки про перебування короля Данила Романовича в Холмі після монгольського нападу зими 1240–1241 р. як властивого часу початку будівництва холмського резиденційного комплексу. Не варто збувати, що короля зафіксовано в Холмі уже 1238 р., коли він саме звідсіля організував блискавичний похід, завдяки якому тоді знову вдалося на якийсь час підпорядкувати Галич¹⁰. Отже, нещодавно закладений¹¹ Холм тоді вже, ніби, мав забезпечити належні для цього можливості. Тобто, мусила існувати й сама

⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 842–843.

⁸ Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 110–117. Пор. також на підставі наведених тут матеріалів: Александрович В. Холмське будівництво... С. 39–40, 42–43.

⁹ Втім, таке явище для видань холмської археологічної експедиції не унікальне – уже була нагода відзначити подібні розходження і на прикладі опублікованої студії про вежу в селі Стови: Александрович В. Здобутки... С. 300.

¹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 777. У контексті проблеми початків холмського будівництва увагу до цього факту нещодавно привернуто: Александрович В. Холмське будівництво... С. 42. Тут же наведено огляд й інших засвідчених у літописному оповіданні ранніх прикладів перебування володаря на терені міста: Там само. С. 42–43. На підставі зазначеної галицької експедиції не так давно навіть стверджено: “Складається враження, що наприкінці 30-х років Холм

вже почав відігравати лідируючу роль на Волині”: Головка О. Місто Холм в державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. Монографія під загальною редакцією М. Бевза, Ю. Лукомського. Львів, 2016. С. 104 (під “лідируючою роллю” варто розуміти вихід на знані невдовзі позиції головного міста короля Данила Романовича). Втім, запропоновано висновок дещо “на виріст” на зразок наведеного зразу ж у подовженні твердження “в результаті чого Галицька земля остаточно стала його (Данила Романовича – В. А.) володінням”: Там само. Насправді, в найближчі роки вона залишалася об’єктом протистояння до Ярославської битви 1245 р., див.: Александрович В. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 27–28.

¹¹ До “нещодавності” закладення резиденції випадає привернути увагу окремо,

резиденція і не врахований у наведеній пропозиції знаний літописний виклад про початки Холму здатний вказати на неї цілком виразно. Водночас, ніщо не доводить слушності запропонованого погляду: “Po powrocie Daniela w 1241 r. z wywołanego najazdem Batu-chana wygnania, Chełm stał się jego główną rezydencją”¹² (s. 36). Він є нічим іншим, як пропозицією приступити до своєрідної “змови”, заснованої на визнанні й беззастережному прийнятті істинності наведеного тут факту. Проте, за відсутності будь-яких відомостей з приводу конкретних безсумнівних обставин остаточного перенесення короля до новозаснованого міста, переконливі підстави для таких міркувань, звісно, не віднаходяться. Результати новіших досліджень, які засвідчують появу резиденційного комплексу ще перед зазначеним монгольським набігом¹³, здатні вказати на таку роль місцевої резиденції децю раніше, ніж подає аналізована пропозиція. Не випадало би дискутувати стосовно здатності випадкових принагідних побіжних згадок до забезпечення належної повноти відомостей про ситуацію як у самому тогочасному Холмі, так і навколо нього. До того ж, явно некоректно заходитися щодо спровокованого нападом “wygnania”, тоді як насправді відбулася втеча перед нападниками, досвід “контактів” з якими король мав ще від часів битви на Калці (1223), не кажучи про свіжіші, хоча й далші щодо особистого огляду враження від того, що сталося на північно-східних землях Київської держави, відомості про долю яких не могли не дійти до Холму.

Зазначений короткий епізод історії новозакладеного осередку у сприйнятті Даріуша Домбровського наділений ще одним показовим, хоча в аналізованому викладі безпосередньо й не засвідченим моментом. У новішому біографічному огляді постаті засновника стверджено, ніби монгольський напад 1241 р. не мав торкнутися Холму зовсім й монголи повинні були встановити свою владу над

оскільки за новітньої “вільності” та “широти” трактування літописного оповідання з відповідного приводу історіографію, всупереч загальноприйнятим поглядам на описану тут ситуацію, уже збагачено твердженням, нібито літописний “градъць малъ” “powstał prawdopodobnie niedługo po odbiciu z rąk polskich Zabuża, czyli po 1217/1218 r.”: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wilkuł Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. S. 396, przyp. 1048. Пор.: Dąbrowski D. Учредительная деятельность Даниила Романовича в свете Галицко-Волинской летописи Русин. *Международный исторический журнал*. 2014. № 2(36). С. 135. До “wzmiankowanego w Kronice halicko-wołyńskiej małego gródka z lat 20. XIII wieku” відкликалися також: *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 183* (водночас у примітці до цієї дати стверджено: “Datowanie tego “pierwszego Chełma” nadal pozostaje dyskusyjne, jednak podług wszelkiego prawdopodobieństwa mógł on być założony już tylko w latach 30.”. Див.: *Ibidem. Przyp. 9*). Втім, стосовно наведених*

“20-х років” не випадає дошукуватися якось окремого відкриття. З огляду на характер публікації, радше, повинно йтися про “неусвідомлене повторення” певної ранішої традиції. Однак, така пропозиція датування зовсім перекреслює скупку викладену в літописному переказі найдавнішу холмську хронологію, підтверджену опублікованими досі результатами проведених археологічних досліджень, див.: *Александрович В. Холм... С. 163–169; Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 140–144, 152–154; Александрович В. Холмське будівництво... С. 37–45. Пор. також: Баран О. Датування заснування Холма в Галицко-Волинському літописі України в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 428–448.*

¹² Пор.: “Вірогідно,десь біля 1243 р. Холм поступово стає центром держави Данила”. Див.: *Головко О. Мисто... С. 106.*

¹³ *Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... С. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Choraży T. Palatium... S. 110–117, 141–144; Александрович В. Холмське будівництво... С. 43.*

ним, немовби, щойно наступного року, до якого й віднесено скупку літописну нотатку про напад... на початку 1241 р. та запалення згаданої лише за цієї обставини церкви Святої Трійці¹⁴. Таке трактування не тільки виразно суперечить самому літописному оповіданню, а й презентується якнайвиразніше довільним та помилковим¹⁵. Воно подає у цілковито перекрученому освітленні зафіксований на сторінках літописної розповіді перебіг подій, хоча, з позицій автора, немов, здатне служити додатковим обґрунтуванням запропонованого датування початків холмської резиденції та синхронного їй сакрального архітектурного комплексу. Проте при цьому не просто цілковито перекручено автентичну вимову залученого джерела. Водночас за посередністю конкретного яскравого прикладу ще також вказано на очевидну схильність та спроможність автора вдаватися до маніпулювання, ніби, зовсім однозначними за вимовою – у цьому конкретному випадку – писемними відомостями. Показово, що в аналізованій колективній монографії археологічного дослідження собору відкидання до цієї помилкової ідеї немає – після зазначеної критики її уже не пригадано...

Щодо похваленої “проникливості”, врешті, побаченого відзначеного в літописі існування собору на момент повернення короля Данила Романовича з чеського походу (s. 36), то в цьому зовсім не належало би добачати якогось окремого придатного для похвал “наукового здобутку”, оскільки суті “відкриття”, найочевидніше, випадає дошукуватися деінде, зовсім в іншому. Воно наочно показує поширене “неподоланне” в актуально чинному колі істориків призвичаєння не читати літопис. Частіше вдаються до окремих тих чи інших віднотованих у ньому потрібних фактів, до того ж, – не без переваги при цьому посередництва попередників, як це на конкретних яскравих прикладах показало, зокрема, докладніше опрацювання мистецького аспекту короткого літописного викладу про холмські об’єкти¹⁶. Більшість зауважень, здатних виникати при читанні історичної частини аналізованої колективної монографії та супутніх їм моментів, виводяться, власне, від неналежного сприйняття буквальної вимови автентичних літописних переказів і – на продовження цього – надто відважного поводження з ними при їх інтерпретації¹⁷, внаслідок такої постави, неунікнено немало віддаленій від самого джерела та його вимови.

¹⁴ *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 241. Відповідний фрагмент тексту написано як виклад джерельного свідчення: Ипатьевская летопись. Стб. 843.*

¹⁵ З цього приводу див.: *Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 334–335.*

¹⁶ *Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела Український архео-*

графічний щорічник. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 38–72.

¹⁷ Немало таких прикладів віднайдено, зокрема, в новітній польській біографії короля Данила Романовича, див.: *Александрович В. “Щастя”... С. 309–350; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як opunktowana “istota biologiczna”? [реп. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. Княжа доба: історія і культура. Вип. 11. С. 157–195. Поп.: *Т[олочко]. О. Dariusz Dąbrowski, Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. [Monografie Pracowni badań nad dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 4] (Kraków: Avalon, 2016), 412 s.**

Як уже була нагода показати (автори аналізованого тексту відповідного огляду на цей раз не врахували), пригадані спроби пов'язати спорудження собору щойно зі зраним літописним свідченням під 1260 р.¹⁸ є результатом суцільного непорозуміння, заснованого на показовому нечитанні самого тексту літопису¹⁹.

Жаль також марного труду зайвий раз віддаватися тиражуванню цілком своєрідних виявів давнішого наукового досвіду, зі свого боку, так само при цьому не уникаючи легкого плутання. У безперечній непевності переконує пропозиція визнання літописного свідчення про собор під 1260 р. “za świadectwo samej budowy lub odbudowy spalonej katedry” (s. 37). Не вдаючись до позадискусійної відмінності реального наповнення залучених понять “будова” та “відбудова” як загалом, так і в конкретному аналізованому випадку зокрема, не можна, однак, не зауважити принципового упущення при розважанні про, власне, будову, нібито, після пожежі собору, існуючого, як щойно слушно визнали самі ж автори, ще... перед тогочасними будівельними роботами, вже на кінець літа – початок осені 1253 р. З цього приводу, правда, з'явилися міркування, згідно з якими спершу на місці собору, нібито, мала бути якась “менша” церква, проте, як побачимо, ця версія виступає результатом явного і безперечного непорозуміння.

Схильність до позначених завідомою поспішністю невмотивованих міркувань та висновків видає також тлумачення з приводу завершення розповіді про собор “величствомъ . красою . не мене соущихъ древни”²⁰. Коментар переконує, ніби наведена фраза повинна означати: “pod względem rozmiarów i piękna nie odbiegała od istniejących w Chełmie wcześniej” (s. 37). Хоча в даному конкретному випадку вимова розповіді, як це нерідко спостерігається в актуально доступних списках літопису, презентується не зовсім однозначно й уже на перший погляд не є певним, чи йдеться про спалені давніші холмські церкви. Контекст, радше, здатний вказати на загальніший, ширший вимір зіставлення – зі зраними “давніми”, не конкретизованими храмами. Принаймні, споруджені, щонайраніше, перед початком 40-х років (церква Святої Трійці) попередні холмські храми часу з-перед пожежі навряд чи випадало би

Ruthenica. Т. 14. Київ, 2017. С. 254–258. Правда, автор останнього огляду мало переймався власне біографічною стороною, а, за зраним модним призначенням, віддався науці методології, “один із можливих висновків” з якої, у викладеному сприйнятті, зокрема, переконано повчає: “Галицько-Волинський літопис було написано після смерті Данила людьми, які не пам'ятали його зовнішності”. Див.: Там само. С. 255. Що при цьому, фактично, вдалося цілковито заперечити й відкинути всю давнішу традицію сприйняття літописного джерела, – зраний з критичної налаштованості автор не зауважив...

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 845–846.

¹⁹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 69. Зазначена колективна монографія засвідчує продовження “кар'єри” вказаного безпідставного датування – воно через непорозуміння виявилось приписаним археологові Юрієві Лукомському в зіставленні

наявних у літературі міркувань щодо часу спорудження собору: *Gołub S. Analiza strygraficzna warstw i obiektów i charakterystyka wybranych materiałów zabytkowych Od cerkwi...* S. 127 (“Jurij Łukomśkyj podaje zupełnie odmienną i zaskakującą datę 1260, po pożarze w 1256 roku – por. rozdz. 3: tabl. 3.1”). Проте сам Ю. Лукомський у відповідному місці, насправді, вказав не на спорудження собору, а його відбудову після пожежі: *Od cerkwi...* S. 118. Tabl. 3.1 (“1260 Cerkiew została odbudowana przez króla Daniela Romanowicza”). У подібний же спосіб Даріушеві Домбровському та Леонтієві Войтовичу приписано прийняття будівництва собору у 1242–1256 (sic!) pp.: *Gołub S. Analiza...* S. 127. Хоча, насправді, в їхньому викладі наведена дата стосується спорудження не самого собору, а, як подано в тексті, – усього “chełmskiego kompleksu rezydencjonalnego i sakralnego”: *Dąbrowski D., Wojtowycz L. [Analiza...]...* S. 36.

²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 845.

співвідносити із вжитим у літописному вислові прирівнюванням до “древніх”.

Наступним виявом тієї ж тенденції сприймається твердження, нібито до облаштування інтер'єру собору “wchodził według opisu Kroniki halicko-wołyńskiej ikonostas” (s. 37). Насправді наведений перед тим на тій же сторінці літописний текст знає тільки про прикрашення “пречюдными иконами” й про них не повідомляє нічого більше, ансамблю не згадуючи зовсім. Тільки принагідно далі, при відкликанні про привезену “чашу ѿ земля Оугорьская” вказано царські врата, перед якими її встановлено²¹. Царські врата – в українській мистецькій спадщині їх вперше зафіксовано в мозаїковій “Євхаристії” Михайлівської золотоверхої соборної церкви в Києві з початку XII ст. (Київ, Національний заповідник “Софія Київська”)²² – належать до переддівтарної огорожі і вказують на наявність якоїсь докладніше не зафіксованої конструкції з ними в преддівтарному просторі. Проте, навіть у поєднанні із раніше цілком загально пригаданими іконами, вони не дають підстав твердити про присутність чогось такого, що в церковній практиці від XIX ст. стало іменуватися, власне, іконостасом²³. Сам цей термін в аналізованому тексті вжито поверхово й поспішно, відкликання до звичного для новітніх часів комплексу ікон переддівтарної огорожі, як випадало би здогадуватися, мало спровокувати само лаконічне відсилання до царських врат як його звичного елемента пізнішого часу, оскільки подаровані до собору ікони в розповіді далі відзначено окремо. При цьому показано безперечно відсутність докладнішого заглиблення як до вимови літописного переказу, так і, водночас, – еволюції традиції ансамблю ікон в інтер'єрах тогочасних храмів. Адаже про, власне, комплекс ікон у переддівтарній зоні в українських реаліях повинно би йтися, практично, щойно тільки від XVI ст.²⁴

Згадану привезену з Угорщини чашу “мрамора баграна . изваануоу моудростью чюдноу . и змьевы главы (бѣша) бѣша шкроугъ ея . и постави ю (владика Іоан – В. А.) пре двѣрми цркѣвнымы . нарѣцаемьми . црѣкьми . створи же в неи . крестилницю . крѣтити водоу . на стоє Бѣавление”²⁵, всупереч цілком конкретному поданому в наведеній цитаті призначенню, – для освячення води на Богоявлення, проігнорувавши його, потрактовано як, нібито, “zaręwnię reŋniąca funkcję chrzczelnicy”, тобто, чаші для хрещення новонароджених чи новонавернених (s. 37). Крім звичного вражаючого вияву нечитання самої літописної розповіді, тут не можна не зауважити також очевидного курйозу в безперечному безпідставному, з огляду тогочасної холмської дійсності, схиланні

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 845.

²² Новішу кольорову репродукцію див.: Коренюк В(sic!). Монументальне малярство *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків.* Київ, 2010. С. 618. На мозаїці врата зображено посеред невисокої огорожі; входження до її складу ікон, як видно, не передбачалося.

²³ Доступні українські матеріали княжої доби засвідчують виведену від взірцевої візантійської норми чимало різноманітність оздоблення таких огорож у тогочасній церковній практиці, див.: Александрович В. Комплекс ікон переддівтарної огорожі в українській церковній традиції княжої доби *Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії УПЦ КП.* № 32–33: Матері-

али V Міжнародної наукової конференції “Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво”, Львів, 23–24 листопада 2012 р. Львів, 2012. С. 41–60.

²⁴ Див.: Александрович В. С. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво *Історія української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIV – першої половини XVII століть.* Київ, 2001. С. 429, 431; *Його ж.* Ікони, українські ікони *Енциклопедія історії України.* Т. 3: 3–Й. Київ, 2005. С. 434; *Його ж.* Іконостас. *Історія України. А–Я. Енциклопедичний довідник / Упоряд. та наук. ред. І. Підкова, Р. Шуст, І. Гирич.* Вид. 3-тє доопр. і доповн. Київ, 2008. С. 441; *Його ж.* Ікона *Енциклопедія сучасної України.* Т. 11: Зор–Как. Київ, 2011. С. 279.

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 845–846.

до особистого культурного досвіду одного з авторів – Д. Домбровського. Адже латинська церковна традиція не прийняла свята Богоявлення (разом з належним тоді освяченням води, як і ширшою прив’язаністю до неї), тоді як у східно-християнському контексті це одне з дванадцяти великих свят церковного року.

Наступним прикладом нерозбірливого, зайвого відкликання до літератури є згадка про наявність у ній помилкової вказівки на посвячення собору Успінню Богородиці²⁶ (s. 38), потрактованому при цьому в тексті як... Вознесіння, – знову ж таки, на незмінно “найкращий” латинський лад. Однак у церковній традиції цей західний відповідник Успіння не поширений, внаслідок чого твердження про посвячення собору, нібито, Вознесінню Богородиці є очевидним курйозом. Щодо самого посвячення, то за найдавніших часів воно, мабуть, було просто Богородичним відповідно до того, зокрема, як у Києво-Печерському Патерику сама Богородиця у відповідь на запитання майстрів, яких вона послала до Києва збудувати церкву в монастирі, про її посвячення відреагувала: “богородичина будеть церкви”²⁷. Храмівий празник, однак, припадав на певне конкретне свято Богородиці й не випадало би закладати його заміну за новіших часів. Тому, з цього міркування, собор від самого початку мав бути посвяченим, як і вказують джерела, починаючи від XVI ст., Різду Богородиці. Звідсіля запропонований один з двох можливих, у баченні авторів, поглядів, ніби давніше конкретного посвячення мало не бути (s. 40) помилковий. Як і наступний висновок, немов упродовж століть “nie przejmowano się uściślaniem wezwai”. Його заперечує тут же наведений, практично, сучасний літописний приклад присвячення Благовіщенню Богородиці церкви в Кам’янці (s. 40). Отже, такі конкретні посвяти побутували, ніби, паралельно, проте літопис, як і літописна традиція загалом, фіксує їх винятково рідко, що, зокрема, відображено в способі відкликання на сторінках літопису до іменування кафедральних храмів (s. 38). Втім, відсутність конкретного посвячення у давніших свідченнях не сприймалася би такою різючою, коли б автори вдалися до ширшої практики епохи, зафіксованої як у літописах, так і позалітописних джерелах. Проте до цього не дійшло. А вжитих прикладів іменування ще також соборів Володимирів та Галичів (s. 40) для твердшого переконання та поєднаного з ним ширшого висновку стосовно відповідного приводу, як виявилось, недостатньо.

У зв’язку з проблемою посвячення собору запропоновано огляд відзначених на сторінках літописного оповідання іменувань не лише його самого, а й решти соборів Галицько-Волинської держави та віднотованих під відповідним оглядом поодиноких інших храмів скромнішого статусу (s. 37–41). Однак затрачені з цього приводу зусилля немало звів нанівець завідомо помилковий, незрозумілий вихідний підхід до літопису як, нібито, єдиного суцільного тексту, хоча далі при зовсім іншій нагоді слушно окремо пригадані “dworski kronikarz Daniela Romanowicz (sic!), dworski kronikarz Włodzimierza Wasylkowicza” (s. 40). З таким стосунком, всупереч загальновідомій наявності окремих холмської та володимирської складових²⁸, їх інформацію у цьому конкретному

²⁶ Оскільки, як відзначено (s. 38, ргзур. 30), саму цю помилковість як очевидне непорозуміння виявлено вже давніше (Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 68, прим. 192), відкликатися до неї не було сенсу. Пригадування такої застарілої помилки лише вказує

на засвідчену і в інших моментах нерозбірливість аналізованого тексту та явно не систематизоване намагання іноді викладати “геть усе” (звісно, без претензії на послідовне його дотримання).

²⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931. С. 6.

випадку розглянуто без зауваження неунікненних безперечних відмінностей – немов якимось єдиним цілісним викладом. Це зробило запропонований огляд переказів про посвячення храмів, фактично, немало безвартісним і безсенсовним, оскільки він не враховує очевидного і природного індивідуального підходу авторів кожної з частин, у даному конкретному випадку, як виявилось, принципово важливих. Проведене докладніше дослідження під відповідним оглядом показало відсутність у холмському тексті відсилань до терміну “собор” взагалі. Його застосовано лише у володимирській частині літописного викладу, проте щодо самого холмського собору, принагідно пригаданого тут тричі, при цьому не вжито жодного разу²⁹. Відзначена обставина здатна вказати на певний вірогідний особливий підхід володимирського літопису, який, ніби, уникає можливості вказати на статус головного холмського храму, хоча його соборний ранг цілком переконливо доводять інші, безперечні за вимовою відкликання холмського літопису короля Данила Романовича³⁰. Те, що до літописних згадок стосовно посвячення не долучено інших доступних загальновідомих аргументів, звісно, не випадало би відносити до вдаліших сторін аналізованого тексту.

Цілком надаремні сумніви викликало відсилання джерела до володимирської церкви “святого Михаїла Великого”³¹. Відзначені “підозри”, чи йдеться про архангела Михаїла зайві зовсім, оскільки не тільки церковна традиція не передбачає тут ніякого іншого персонажу християнського пантеону. Сама володимирська церква функціонувала, принаймні, ще 1715 р. і, власне, з такою посвятою³². Тому унікальне для холмського літопису іменування архангела “Великим” здатне, як випадало би здогадуватися, вказати на одну з ближче не відомих місцевих особливостей скромно засвідченого в літописному оповіданні шанування архистратига небесного воїнства у середовищі короля³³. З цього огляду не інакше, як явним непорозумінням, породженим перевагою “надмірної ерудиції” (за незалучення... звичайної!), виявляється наступне відзначення зафіксованих у тогочасному церковному календарі двох різних святих з тим самим ім'ям (sic!) (s. 38).

Так само свідченням явної надмірності сприймаються сумніви щодо посвячення літописно засвідченої холмської церкви святого Іоана святому Іоанові Златоусту³⁴ (s. 39, 40). Втім, їх супроводить одночасне акурат протилежне

²⁸ Новіші узагальнюючі та підсумовуючі міркування з цього приводу: *Kronika... S. LXII–LXIX.*

²⁹ *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість (див. у цьому випуску, с. 103–104). Саме в останній обставині Олексій Толочко ладен був бачити вирішального наповнення аргумент для своєї версії про відсутність у Холмі єпархіального центру за часів короля Данила Романовича та його появу, нібито, щойно з початком наступного століття на тлі заходів з утворення Галицької митрополії: *Толочко А. П.* Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Vol. 25, No 1. Cambridge, 2017. С. 254–277. Проте поданий “міф” холмського єпархіального осередку середини XIII ст. при докладнішому розгляді виявився рядовою “мі-

фотворчістю”, вибудованою за допомогою... звичайнісінького підтасовування фактів на “насушу потребу” самовідданої боротьби проти короля Данила Романовича задля заперечення його виняткового місця в українській історії епохи, див.: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 107.

³⁰ *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 105.

³¹ *Ипатьевская летопись.* Стб. 868.

³² *Скочилас І.* Релігія та культура західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. С. 55.

³³ Увагу до цього моменту привернуто: *Александрович В.* Князь володимирський *Александрович В., Войтович Л.* *Король Данило Романович* (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 65–66.

твердження – “Copravda Kronika halicko-wołyńska ani razu nie nazwała jej cerkwią Jana Złotoustego, jednak mamy przecież jednoznaczny ustęp, w którym autor źródła powiada: “wбъщаса Бѡу и стмоу Иваноу . Златоустоу . да створить во има его . црквь” (s. 39), зайвий раз вказуючи на очевидну неузгодженість позиції з відповідного приводу – навіть на одній сторінці. Як ця зафіксована в літописному епізоді вибору місця для майбутнього міста, визнана в аналізованому тексті вимовна обітниця збудувати церкву на честь константинопольського святителя, так і інші відкликання до святого за різних обставин спроможні, видається, довести посвячення храму цілком переконливо³⁵.

До їх вислову тепер долучається ще й додатковий іконографічний аргумент у зображенні святителя, ідентифікованому в копії втраченого холмського оригіналу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці – другої половини XIII ст. з церкви святої великомучениці Параскеви в селі Малнів Мостиського р-ну Львівської обл. (Київ, Національний художній музей України)³⁶. Тому сумніви щодо посвячення церкви на честь саме святого Іоана Златоуста здатні вказати, хіба, на неодноразово засвічену в тексті відсутність належної твердості авторської позиції. Інакше б виглядало, ніби король не тільки повинен був не виконати даної при виборі місця для майбутнього міста обітниці. Водночас він ще й, нібито, мав вдаватися до якогось “іншого” святого Іоана, жодних реальних слідів шанування якого на холмському ґрунті досі віднайти, однак, не було нагоди. Очевидно, просування такої можливості випало б визнати не інакше, як не тільки результатом надто поверхового проникнення до комплексу проблем холмської історії відповідного періоду у поєднанні з так само надто мало відповідальним та осмисленим трактуванням поодиноких її аспектів. Її поява вказує ще також на очевидну “нерозбірливість” самого запропонованого викладу та не таке вже рідкісне нечитання власного написаного.

До цього, мабуть, не зайве теж додати ще й так само поширене звичайнісіньке плутання жанрів, при якому всебічне вивчення проблеми підмінюється показово-поверховим у самій його істоті, ні до чого не зобов'язуючим, побутово забарвленим необов'язковим розважанням на ту чи іншу облюбовану тему. Хоча часи повсякденного домінування такого послідовно “неперевантаженого” підходу в літературі, ніби, вже не тільки мали минути, а й навіть достатньо давно...

Неодноразово відзначене так чи інакше тяжіюче до облегшеного сприйняття отримало не менш показове вираження й при аналізі архітектурної термінології, втім матеріалознавчих її аспектів. У цьому контексті пригадано, зокрема, літописну вказівку стосовно церкви святого Іоана Златоуста – “o znajdujących się w niej kamiennych, posiadających dekorację rzeźbiarską podporach

³⁴ Наявні в давнішій літературі вказівки на посвяту церкви святому Іоанові Предтечі виникли внаслідок безперечних помилок: *Александрович В.* Мистецькі сюжети... С. 48. Не обійшлося без такого казусу і в аналізованому виданні: *Słobodian W.* [Analiza źródeł pisanych] 2.2. Okres od schyłku XIV do 1. połowy XVIII w. *Od cerkwi...* S. 56.

³⁵ Втім, таке доведення виявилось прийнятним не для всіх, зокрема, його рішуче відкинув: *Майоров О.* Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипломат: У 2 т. Біла Церква, 2011. Т. 2.

С. 538–539; *Его же.* О происхождении имени и уточнении даты рождения Даниила Галицкого *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 20: *Actes testantibus.* Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. Львів, 2011. С. 475; *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Orbis. Т. 1). Санкт-Петербург, 2011. С. 464–465. З приводу неоправданості такої позиції та скромно засвідченого в літописному викладі характеру холмського шанування святого

(kolumnach?, filarach?)” (s. 41). Насправді в літописі не йдеться про кам'яні опори з різьбярським оздобленням. Лаконічний опис завершення храму – “зданье же еѣ сиче быѣ . комары с каждо угла преводь . и стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ . изваано отъ нѣкоего хытрѣчь”³⁷ – не згадує, як бачимо, про опорні стовпи склепіння зовсім. За логікою цитованої розповіді різьблення, насправді, вказано не на стовпах, а їх капітелях, що в наведеному фрагменті стверджено цілком дохідливо, виразно та однозначно. Про стовпи ж у самому тексті конкретно йдеться у зовсім іншому місці, уже в продовженні – дещо пізніше, при викладі стосовно іншої частини споруди: “входящи во штарь . стоаѣста два столпа . ѿ цѣла камени . и на нею комара”³⁸, але при цьому не згадано про різьблення. На підставі знаних аналогів не тільки зі старокиївської, а й ближчої як за часом, так і територіально – попередньої володимирської традиції середовища короля Данила Романовича³⁹ їх потрактовано опорними стовпами від заходу вівтарної частини храму⁴⁰, тоді як згадану при них “комару” з міркувань архітектурної логіки випадає прийняти за арку над ними, якою відкривався до нави вівтарний простір⁴¹. З огляду запропонованого докладнішого розгляду, аналізоване трактування виявляється за всіма ознаками не конкретним, побіжним і надто поверховим за суттю.

Згадані стовпи – переконливий аргумент на користь сприйняття споруди як звичної для місцевої практики хрестобанної з традиційними чотирма опорами склепіння – відзначене “стоянье ихъ на четырехъ головахъ члвцѣкихъ” як різьблених капітелях зі стосовно менше поширеними, хоча й не позбавленими прецеденту в колі архітектурних заходів короля Данила Романовича, опорами від заходу вівтарної частини храму⁴². Звідси наявна в літературі пропозиція бачити в ньому безверху споруду з опертям склепіння на згаданих головах, потрактованих при цьому вміщеними на бокових стінах консолями⁴³, видається поспішною і неоправданою як з огляду ширшого контексту холмської й, загалом, – української будівельної традиції, так і самої архітектурної логіки⁴⁴. Адже

Іоана Златоуста див.: *Александрович В. Холмське будівництво...* С. 49–51.

³⁶ Див.: *Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4). Львів, 2010. С. 140–143. Додаткові тогочасні холмські пов'язання встановлено при вивченні храмової ікони Покрову Богородиці – першої половини XVIII ст. з церкви в селі Андроново Кобринського р-ну Берестейської обл. Республіки Білорусь (Мінськ, Національний мистецький музей Білорусі), у якій ідентифіковано елементи як найдавнішої холмської іконографії, так і іконографічної традиції XIII ст. загалом: *Його ж. Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андронові поблизу Кобрини Україна...* С. 55–71 (про холмські елементи її іконографії див.: Там само. С. 63–66). Пор.: *Його ж. Холм...* С. 196.*

³⁷ *Ипатьевска летопись. Стб. 843. Як уже була нагода привернути увагу, згаданий “хытрѣчь” – не хто інший, як літописний*

майстер Авдій, зафіксований у зв'язку з оздобленням завершення фасадів храму: *Александрович В. Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича Княжа доба: історія і культура. Вип. 1 / Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. С. 146.*

³⁸ *Ипатьевска летопись. Стб. 843.*

³⁹ Про неї коротко див.: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво...* С. 75.

⁴⁰ *Александрович В. Мистецькі сюжети...* С. 50–51.

⁴¹ Так її потрактував уже: *Грушевський М. Історія...* С. 383.

⁴² Як уже була нагода показати, вірогідно, йдеться про схему, виведену від давнішого володимирського будівництва короля Данила Романовича: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво...* С. 56.

⁴³ *Домбровски Д. Учредительная деятельность... С. 137; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 147–148.*

згадані опори передвітарної арки вразно вказують на продовження саме старокіївської традиції⁴⁵. Тому їх поєднання з відмінною структурою західного зразка логічно не обумовлене й видає надмірну, нічим не вмотивовану схильність до не виведеного від самих будівельних реалій абстрактного перебільшення західного сліду на тогочасному холмському ґрунті. Як уже була нагода відзначити, водночас намагання перетворити одну з центральних споруд холмського архітектурного ансамблю на “палацову каплицю” латинського зразка⁴⁶ наділене притлумлюючим домінуванням нічим не обмежених здогадів над засвідченими у літописному викладі реаліями холмської архітектурної практики, як і сукупного архітектурного досвіду середовища короля Данила Романовича загалом.

Так само не менш поверховим сприймається й наступний розгляд порталів того ж храму. Літописне “двѣри же еи . двоа оукрашены . каменьемъ Галичкыѣ бѣлымъ . и зеленымъ . Холмъскимъ тесанымъ . оузоры тѣ . некимъ хытрѣчемъ . Авдѣмъ . прильбгы ѿ всѣхъ шаровъ . и злата”⁴⁷ вказує, однак, не “o kamiennych elementach portali” (s. 41), як видалося, а, очевидно, наконкретніше – їх облицювання із залученням обох видів каменю та безперечним комбінуванням у якійсь не зафіксованій при цьому декоративній системі. Причому, як доводить спотворений у доступних списках текст (не вказано, до чого саме конкретно повинна відноситися згадка про Авдія, зовсім не відгадується зміст, вкладений до останніх декількох слів після його імені), можна тільки здогадуватися стосовно розповіді про розмалювання й золочення вміщеного на порталах кам’яного облицювання. Для Холму це, зрештою, була, мабуть, ширша практика: розфарбування поверх тиньку на підставі зовсім скромного одинокого дослідженого фрагменту ідентифіковано й на боковому порталі собору⁴⁸.

Оскільки як галицький алебастр, так і холмський глауконіт виразно згадані в літописному викладі винятково оздоблювальними матеріалами, що, зрештою, неунікнено виходило із самої їх природи, немає сенсу добачати в звороті про прикрашення ними portalу доказу спорудження усього храму з якогось іншого матеріалу (s. 42): для, власне, будівництва за природними властивостям обидва вони не надавалися зовсім. До того ж, попри непридатність обох порід для звичної будівельної практики, у віцїлілїх холмських спорудах – як зруйнованій Білавинській вежі, так і Спаській церкві у селі Спас (тепер Podgurze) – глауконіт виступає винятково окремими, не поєднаними між собою вкрапленнями до муру⁴⁹. Зрештою, згадані віднайдені рештки долішніх партій portalу собору дають уявлення про можливість облаштування й цього церковного portalу, додатковим (не засвідченим у соборі?) декоративним наповненням, головним акцентом якого виступає оздоблення кольоровим

⁴⁴ Александрович В. Холмське будівництво... С. 52, приміт. 61.

⁴⁵ Про її інспірацію коротко див.: Александрович В. Князь володимирський... С. 73, приміт. 214.

⁴⁶ Александрович.. Холмське будівництво... С. 52, приміт. 61.

⁴⁷ Ипатьевска летопись. Стб. 844.

⁴⁸ Мельник В. Дослідження поліхромії перспективного portalу церкви Пресвятої Богородиці XIII ст. у Холмі Король... С. 164–166; Його ж. Новий штрих до мистецького

образу собору Богородиці в Холмі (за літописним переказом та археологічними дослідженнями Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 177–181.

⁴⁹ У Спаській церкві його зафіксовано, наприклад, в обрамленні вікна вівтарної частини. Як уже була нагода вказати, польська література зосереджено замовчувала використання цього матеріалу при спорудженні церкви – відсилання до нього вдалося віднайти тільки в підписі до фотографії в одній з публікацій: Александрович В. Холмське будівництво... С. 66–67.

каменем, доповненим звичними для того часу поліхромією та позолотою.

Виклад літописної фрази “имать . д̄ . столпы ѿ цѣла камени . истесанаго . держаща вѣрхъ . с тѣхъ же другъи”⁵⁰ слушно вказує на опорні стовпи, проте наведене продовження “oraz inne elementy najpewniej kamienne podpory (zapewne dwie, umieszczone, jak w cerkwiach św. Jana i w soborze u styku części ołtarzowej i transeptu)” (s. 42) пропонує не зовсім коректне тлумачення джерела. Коли зворот “с тѣхъ же другъи” після згаданих перед ним суцільних кам'яних стовпів випадало би, справді, сприймати відсиланням до двох наступних опор, відповідних згаданим у церкві святого Іоана Златоуста, то твердження про вміщення їх, нібито, “u styku części ołtarzowej i transeptu”, не тільки не відповідає дійсності, а й у виразний спосіб ігнорує не лише тогочасну архітектурну традицію, а й саму архітектурну логіку. Отож, у відповідному типі храмів вказані стовпи встановлено не при поєднанні вівтарної частини з трансептом, оскільки останнього тогочасна українська церковна архітектура... не передбачала. Я уже зазначено, вони ілюструють варіант храму з окремими стовпами арки західної сторони вівтарного простору⁵¹, поширений в церковному будівництві у колі короля Данила Романовича й зафіксований ще також давніше у Володимирі (див. вище). Тому, як уже була нагода показати, для відповідної холмської практики він здатний мати, власне, володимирське походження.

Очевидною не зауваженою “механічною” помилкою є також твердження про такі стовпи в “cerkwiach św. Jana” (s. 42), оскільки на терені тогочасного міста виступає одинокий храм з такою посвятою. Вдаватися до множини випадало б, хіба, тільки враховуючи відзначення подібних стовпів ще й у лаконічному літописному описі церкви святих Кузьми і Дем'яна. Тому, мабуть, власне остання в запропонованому тексті повинна була перетворитися на додану “другу Іванівську”.

Так само помилкою сприймається вказівка про присутність подібних стовпів й у холмському соборі, оскільки літопис їх не вказав, а археологічно відповідну частину храму поки не досліджено. Очевидно, їх появу в зазначеному контексті випадало би сприйняти, знову ж, “механічним” перенесенням на собор знаних відомостей літописного опису церкви святого Іоана Златоуста. Принаймні, обидва наведених приклади здатні збільшити перелік цілком своєрідних способів проникнення до залученого джерела. Скромним виявом не інакше, як тієї ж постави доводиться визнати також мимохідь кинуту згадку про автора... “опису Холму” (s. 41), оскільки на сторінках літопису чогось подібного на, власне, опис, насправді, шукати, як відомо, не доводиться.

До традиційних уже для Д. Домбровського моментів належить вказаний серед позахолмських сакральних фундацій короля Данила Романовича “monastyr z kamienną wieżą (z ceglanyimi elementami) w Stołpiu” (s. 43). Декілька добре відомих автору публікацій та їх новіших доповнень, які доводили не лише безпідставність, а й водночас також цілковиту наївність породженої його ж власними зусиллями⁵² “популярної” версії про стовпівський монастир вдови князя Романа Мстиславовича⁵³, все ще так і не дочекалися okazji бути з належною увагою прочитаними. Внаслідок цього з відповідного приводу, як уже

⁵⁰ Іпат'євська летопись. Стб. 845.

⁵¹ Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 50.

⁵² Див.: Александрович В. В якому монастирі монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення джерел проти

пропонованих “широких” трактувань Український археографічний щорічник. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 174–176.

⁵³ Вперше на безпідставність цієї версії вказано: Александрович В. Не зовсім звичайна моно-

була нагода неодноразово показати, й далі пропагуються більш ніж сумнівні під науковим оглядом вияви звичайнісінького “антинародного фольклору”...

Поміж очевидно перекрученими фактами випадає зауважити також “остаточне приєднання” Холмщини до Польщі “w wypadku wyprawy wojsk Jagiełły i Jadwigi (1387 r.)” (s. 46). Не було б, звісно, зайвим колись, врешті, відійти від зродженого за специфічних умов польського буття середини ХІХ ст. пізньоромантично забарвленого міфу “wyprawy Jadwigi”, оскільки самому вождеві на час тієї виправи виповнилося... тільки 13 років. Так само, не відповідає дійсності й стверджена тут спільна виправа військ Ядвіги та її чоловіка. Насправді було щось зовсім протилежне. Як відомо, польське можновладство поспіхом організувало цей похід за відсутності перебуваючого тоді у Вільнюсі Ягайла, прагнучи уникнути зазначення при цьому будь-якого литовського елементу, аби запобігти посиленню надалі дуже дразливих для краківських панів можливих литовських претензій до захоплених тоді теренів⁵⁴.

Показовим прикладом поспішного висновку сприймається також вміщене при відкритті до цитування літописного запису про поховання князя Володимира Васильковича твердження: “Brak w przytaczanym... ustępie informacji o grobach Mściśława Izjasławowicza i Wsiewołoda Mściśławowicza może sugerować, że w końcu XIII w. nie zdawano sobie sprawy z ich istnienia. To zaś pozwala przypuszczać, że nie były one w sposób wyraźny wyeksponowane” (s. 48). Очевидно, радше, мабуть, “nie zdawano sobie sprawy” з необхідності хоча б щось сказати про все, чого здатні будуть потребувати через століття окремі особливо допитливі представники майбутніх поколінь істориків... Бо інакше як жартом на засвідчені в наведеній цитаті “домагання” реагувати складно.

Що ж до трактування вжитого у володимирському літописі князя Володимира Васильковича звороту про його поховання “во ѿни гробѣ”, то повинно йти ся, очевидно, про крипту з гробом князя Василька Романовича, у якій поховали і його сина. Не варто тут віднаходити вказівку на “приділ” чи “притвор”, як схиляється визнати опублікована пропозиція, де, нібито, мав знаходитися саркофаг (?) князя Василька Романовича (s. 48), бо ніщо в наведеному тексті не здатне бодай навіть натяком вказати на таке окреме виділене приміщення для поховання.

Надалі не ідентифікованим залишається монастир, у якому над гробом своєї баби, матері короля Данила Романовича, його молодший син Мстислав виставив каплицю святих Йоакима і Анни (s. 49). При цьому знану в літературі версію про місто Володимир відкинуто категорично й виражено переконання: “Można powiedzieć, że teoretycznie rzecz ujmując monastyr z kaplicą św. Joachima i Anny mógł znajdować się w dowolnym miejscu na terenie nie tylko władztwa Mściśława (II), lecz w ogóle państwa Romanowiczów, w tym w Chełmie” (s. 49). Таке розумування, зову ж, пропонує неодноразово відзначені і на цьому конкретному прикладі (не вдаючись до інших) виразно безвідповідального забарвлення надто широкі підходи. Тут запропоновано забагато ні на чому не заснованої абстрактної “теорії” при одночасному очевидному ігноруванні окремих загальновідомих чи, принаймні, – достатньо відомих реалій. Насамперед, з наведеного переліку варто вилучити Холм – хоча б через відсутність на його терені відомостей як про монастир за відповідного часу, так і храм такого посвячення

графія... С. 300–301. Пор.: *Його ж. Здобутки...* С. 291–295; *Його ж. Князь володимирський.* С. 67–74; *Його ж. Холмське будівництво...* С. 76; *Його ж. В якому монастирі...* С. 169–194.

⁵⁴ Новіший огляд цієї ситуації див.: *Войтович Л. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою (див. у цьому вип., с. 135–136).*

взагалі. Не менше можна віднайти підстав і для знаходження відповідного монастиря “w dowolnym miejscu” на терені держави Романовичів чи, навіть, щоби́льше, – поза нею. Не випадало би дискутувати, що повинно йтися про якийсь конкретний монастирський осередок, відшукувати який “будь де” не доводиться ніяк. Зрештою, уже неодноразово була нагода із застосуванням належних аргументів показати досить вірогідну ідентичність цього монастиря зі знаним жіночим Федорівським монастирем на околиці Володимира⁵⁵. Однак ця версія, у дивний спосіб знана, судячи з наведеного відкриття, винятково на підставі викладу одинокої давнішої статті (s. 49, przur. 125), переконала тільки Л. Войтовича, тоді як Д. Домбровський залишився “неприєднаним” (s. 49). Для нього “najbardziej prawdopodobna” і прийнятна поверхова за характером заснована на нічим не доведеному давнішому припущенні Миколи Каргера⁵⁶, пропозиція Святослава Терського, згідно з якою церква ідентична з храмом, зафіксованим в джерелах згодом, у XVI ст., на терені Володимирського замку⁵⁷. Хоча ніяких відомостей про її монастирський характер та монастир в самому замку немає й уявити функціонування такого на території зазначеного, коли жіночий монастир мав би знаходитися поряд з резиденцією самих володарів, логічно навіть неможливо. Автор такої версії, здається, не надто задумувався над нею, як і її прихильник. Втім, коли здатні перемагати не аргументи і факти, а міркування різнорафінованого густу, – музи історії залишається, звісно, не так уже й багато... Хіба що вписати до власного сукупного досвіду наступний приклад підміни належного всебічного вивчення проблеми звичайнісіньким “відзімісі”, заснованим на безперечному нерозумінні ситуації.

Очевидною ні до чого не зобов'язуючою, по театральному кажучи, “реплікою в сторону” є завершальна фраза відповідного чималого абзацу: “Сiekawe przy tym czy mamy do czynienia z odrębnym, wolno stojącym budynkiem – mauzoleum, czy też z przybudówką” (s. 49). Поняття “mauzoleum” в аналізованому контексті, якнайвиразніше, зайве, оскільки літопис твердить про каплицю над місцем поховання, освячену як окрема церква. Залучення тут перейнятого з цілком інакшої традиції поняття мавзолею та придане йому конкретне наповнення здатне вказати, хіба, на неодноразово виявлену за різних нагод нерозбірливість при засвоєнні та трактуванні буквальної вимови автентичних джерельних переказів. Вибір між “odrębnym, wolno stojącym budynkiem... czy też z przybudówką”, коли про саму споруду нічого не відомо, так само не здатний виходити поза канон знаних “праздных рассуждений”. Втім, уже була нагода привернути увагу до вірогідності побутування на Волині певної традиції княжих поховань при зовнішній стіні храму⁵⁸. Вона видається імовірнішою, коли йдеться про могилу черниці високого суспільного статусу в попередньому світському житті. Становище княгині-матері, зрештою, також рішуче заперечує згадану безмірно широку версію про можливість існування самого монастиря “будь де”.

⁵⁵ Александрович В. Здобутки... С. 295; Його ж. Не зовсім звичайна монографія... С. 303; Його ж. Князь володимирський. С. 70–73. Найдокладніше проблема розглянута у невідомій авторам новітній спеціальній статті: Його ж. В якому монастирі... С. 169–194.

⁵⁶ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волыньском *Ученые записки Ленинградского*

Ордена Ленина госуниверситета им. Жданова. № 252 (Серия Исторические науки. Вып. 29). Ленинград, 1958. С. 11.

⁵⁷ Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010. С. 72. Увагу до необов'язковості наведеної думки привернуто: Александрович В. В якому монастирі... С. 139–140.

⁵⁸ Александрович В. В якому монастирі... С. 190–191.

У колі тієї ж тематики варто пригадати також твердження щодо місця поховання князя Лева Даниловича: “tradycja o znalezieniu przez tego dynastę miejsca ostatniego spoczynku w Ławrowie lub Spasie pod Samborem jest bardzo różna” (s. 50). При цьому, знову ж, не йшлося про докладніше вивчення проблеми⁵⁹. Однак новіші архівні пошуки принесли й значно давніше від знаних досі, певніше як за походженням, так і змістом свідчення з люстрації Перемишльського староства 1585 р., згідно з яким монастир у Спасі ченцям “nadany ot księcia Lwa, którego tam ciało leży”⁶⁰. Цьому записові, безперечно, випало ствердити ще давнішу місцеву традицію. Тому із зазначеного огляду, як і через урядовий характер самого джерела, вона здатна сприйматися достовірною⁶¹. Так складається змога перевірити за набагато ближчим до епохи переказом впроваджену до літератури пізню монастирську традицію, що здатне подати спаський варіант досить правдоподібним.

Однак наведений чималий екскурс до ширшого контексту княжих поховань за опублікованими матеріалами, здебільшого північних та північно-східних теренів історичної Київської держави (сучасна територія Росії) (s. 50–55), немало виходить поза, власне, холмський інтерес, де самі такі поховання відповідного часу досі, зрештою, усе ще не відкрито, й у запропонованій подачі сприймається неоправданою історіографічною надмірністю.

Інший вияв того ж підходу засвідчує виклад без належного заглиблення у продовженні відомостей наступного періоду – до першої половини XVIII ст. (Василь Слободян). Уже на самому початку переказано свідчення єпископа Якова (Суші) про покриття собору дахівкою зусиллями “панн” (s. 55). Однак буквально через сторінку те ж покриття віднесено вже до заслуг єпископа Теодора (Облазницького) (1507–1533) (s. 57), внаслідок чого не позбавлена знаної привабливості версія про “панн” постає не зауваженою пізньою і безвартісною легендою.

Інший приклад такого ж “неусвідомленого” трактування конкретного факту пропонує твердження стосовно одного зі знаних кроків перебудови собору заходами єпископа Мефодія (Терлецького): “Usunął... dwie kolumny przy ołtarzu, które znajdowały się w niej jeszcze od czasów króla Daniela, oraz zniszczono napis z datą” (s. 59). Показовим сприймається запозичення самого наведеного факту з новішої літератури, хоча автор знав його першоджерело – вислів сучасника, єпископа Якова (Суші). У новішій літературі запропоновано засноване на відповідному свідченні літопису, цьому переказі та архітектурній практиці й будівельних аналогіях уже відзначене трактування пригаданих колон як призначених підтримувати від заходу склепіння вівтаря⁶². Тому вжите “безвільне” інтерпретування їх як вміщених “przy ołtarzu” (коли воно не є результатом поверхового перекладу) не тільки спотворює унікальні реалії холмського храму, а й не враховує своєрідності зазначених колон як однієї з прикметних особливостей тогочасної будівельної традиції холмського середовища в його важливих історичних пов’язаннях⁶³.

⁵⁹В основі відповідного погляду лежить зафіксована в другій половині XVIII ст. й розбудована в наступному столітті василіанська монастирська традиція, див.: *Грушевський М. Історія... Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 521.*

⁶⁰*Александрович В. Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. Вип. 5. Львів, 2005. С. 126.*

⁶¹Свого часу, засновуючись винятково на

пізній монастирській традиції, спаську версію визнавав такою і сам Д. Домбровський: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 107.*

⁶²*Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 49–50.*

⁶³Див.: *Александрович В. Князь володимирський. С. 72–73; Його ж. Холмське будівництво... С. 56; Його ж. В якому монастирі... С. 184–185.*

Знищений “*napis z datą*” теж видається не таким уже однозначним. Оскільки йому належалося стверджувати спорудження собору заходами святого Володимира Великого, у холмських реаліях його ніяк не випадає сприймати автентичним, як на це вказав єпископ Яків⁶⁴. З цього огляду вже була нагода привернути увагу до можливості далеко не випадкового “зникнення” самої дати при перебудові, оскільки до викладу холмського владика її залучено аргументом актуального для релігійної ситуації у місті 1640-х років⁶⁵ наголошення особливого статусу тутешнього унійного середовища. Обидва коментарі показують наскільки важливим є докладне коректне презентування доступних фактів за першоджерелами й у їх ширшому автентичному історичному контексті. Як переконують наведені приклади (й, звісно, не лише вони), зазначені моменти виявляються не завжди належно присутніми на сторінках аналізованого видання.

Привертає увагу також висновок з підсумування аналізу будівельно-технічних та технологічних особливостей і поодиноких елементів оздоблення із наголошенням, “*że zabytek jest jednym z pierwszych na terytorium Wschodniej Europy, gdzie zastosowano technikę wznoszenia murów z romańskiej cegły palcówki*” (s. 89). Він визнає й стверджує важливе нове явище кола знаменитого галицько-волинського володаря, проте вжите формулювання не передбачало найістотнішого за такі обставин – вміщення самого повчм на його власному історичному тлі. Немає ніяких підстав докладніше розглядати можливе часове співвідношення храму з двома іншими зафіксованими в літописі аналогічними об'єктами тогочасного Холму, поки все ще не віднайдені й не ідентифіковані. Випадає з цього ряду також перша задокументована на терені міста церква Святої Трійці, жодних конкретних відомостей про яку теж не розшукано. До їх ідентифікації справа “першості” та можливої хронології, попри її безперечну притягальність, приречена, однак, виступати дещо передчасною.

До такого висновку схиляє й ще одне істотне міркування. Новіші дослідження принесли, проте, важливий, досі так і не зауважений вартісний акцент до хронології цегляного будівництва у колі короля Данила Романовича, окреслений відкриттям решток цегляної вежі на території літописного Угровська. Як переконує докладніший аналіз надто скромно засвідчених на сторінках літопису й через те маловідомих обставин функціонування самого міста, угровська вежа могла постати лише за короткотривалого періоду активнішого розвитку місцевого осередку в 1230-х роках перед тим, як уся увага короля Данила Романовича виявилася сконцентрованою на новозакладеному Холмові⁶⁶. Тому, хоча сам угровський епізод виявляється майже невідомим, його статус передісторії відповідного процесу на холмському ґрунті сприймається цілком певним. Такий висновок здатний вказати на появу цегляного будівництва європейського зразка в середовищі короля, насправді, ще в 30-х роках, хоча через малочисельність літописних відомостей до історії Угровська уточнити час зведення вежі немає змоги. Проте сумніватися у значенні угровського факту як передісторії молодшого – стосовно нього – холмського цегляного будівництва не випадало

⁶⁴ Susza J. Phoenix tertiatu reddivivus. Za-
mość, 1684. S. 45.

⁶⁵ Gil A. Geneza nowożytnego kultu ikony
Matki Boskiej Chełmskiej *Волинська ікона:
дослідження та реставрація*. Вип. 10: Матері-
али X Міжнародної наукової конференції,
м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. Луцьк,
2003. С. 108; *Ejusdem*. Źródła kultu ikony Matki

Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w
XVII-wiecznej Rzeczypospolitej *Series Byzanti-
na*. T. 2. Warszawa, 2004. S. 212.

⁶⁶ Аргументи на користь такого датуван-
ня див.: Александрович В. Угровський епізод
Александрович В., Войтович Л. Король... С. 92–
95.

б. Але й тут через відсутність докладніших свідчень про розбудову міста в часі відповідний аспект так само залишається поза можливостями досяжного. Хоча такий недолік описаної ситуації, звісно, ніяк не мав би применшити значення зафіксованого факту, ствердженого віднайденням угровської вежі, все ще й досі не сприйнятої як у цьому винятковому її значенні, так і наступних холмських пов'язаннях.

Однак запропонований висновок щодо хронології холмського сакрального архітектурного ансамблю викликає довший ряд й інших запитань. Насамперед, як розуміти твердження про “wzniesienie murowanej z kamienia rezydencji Daniela Romanowicza na “Wysokiej Górcze”, a także cerkwi św. Jana Złotoustego, św. Kosmy i Damiana oraz św. (sic!) Trójcy” за умов “pierwszego okresu rozbudowy miasta” (s. 90). Адже, згідно з чіткою та однозначною вимовою літописного переказу, першим таким мав би бути час, коли з'явився та функціонував літописний “градєць маль”⁶⁷ (водночас також: “градць маль”⁶⁸), якого, за тим же літописним свідченням, ще перед монгольським нападом зими 1240–1241 рр. замінив “гра^а иньи”⁶⁹. Не випадало би дискутувати стосовно появи першої та другої церков щойно на етапі найактивнішої розбудови міста пізніше, вже після монгольського набігу. Принаймні, ніщо не здатне вказати на можливість існування обох храмів ще перед ним й znana хронологія короткого найдавнішого періоду історії новозакладеного міста не тільки заперечує, а й відкидає таку можливість як класичний вияв побутування ні на чому не заснованих міркувань.

Показовою сприймається також відсутність у наведеному в аналізованому огляді переліку об'єктів собору. Незалежно від свідомого чи несвідомого його опущення у даному конкретному випадку, за таким кроком вловлюється очевидне виокремлення головного храму міста з цілісного процесу розбудови холмського церковного осередку. Аналіз історіографії показує в такому намаганні відображення давнішого, цілковито, однак, безпідставного датування спорудження собору щойно часом після знаної пожежі. Таку пропозицію звично співвіднесено з новішого походження позбавленою будь-якого реального наповнення літописною датою “6768(1260) р.”, під якою лаконічна розповідь про собор існує в окремих списках холмського літопису, й за відсутності належного заглиблення до відповідної проблеми саме на цій підставі нерідко фігурує у новіших зверненнях до нього⁷⁰.

Ніби цілком прийнятною видається фраза “Katedralna cerkiew Bogurodzicy została założona na pewnym etapie funkcjonowania miasta” (s. 90). Її продовження пропонує аргументи на підтвердження такого висновку: “Świadczy o tym przede wszystkim jej lokalizacja nie na najwyższej topograficznej części wzgórza, ale na jego stoku, niedaleko od Bramy Uściągskiej” (s. 90). Проте Устилузька брама (існуюча походить з другої половини XVIII ст.), мабуть, все таки, – не найвдаліший пункт для уточнення розташування собору на вершині холмського пагорбу, хоча, ніби, й певною мірою надійний з огляду актуально доступного архітектурного ансамблю. Не зовсім зрозуміло, як вміщення

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

⁶⁸ Там же. Стб. 843.

⁶⁹ Там же. Відповідно про зазначені початкові стадії розбудови резиденції за матеріалами новіших археологічних досліджень див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkow-

ski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 110–117, 141–144.

⁷⁰ Коротко про цю дату в історії собору та її позаджерельний, цілковито надуманий – через зовсім поверхове сприйняття відповідного літописного викладу – характер див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 69.

будівлі храму не на кульмінації місцевості здатне свідчити про пізніше походження її самої. Неможливо уявити, ніби сусідні резиденція та собор будувалися без взаємного врахування їх існування та співвідношення. Тому на тлі холмських реалій важливішим варто визнати саме співвіднесення собору з розташованою поруч резиденцією, однак відкликання до останньої у зазначеному зв'язку шукати – виявляється – марно. До того ж, доданий у публікації, для чогось немало обкрояним з усіх сторін, ситуаційний план⁷¹ (s. 103. Рис. 3.1) так само неспроможний забезпечити не тільки належного, а й, навіть, фактично, – ніякого докладнішого уявлення про реальне вміщення собору на вершині холмського пагорбу та його справжнє оточення й співвідношення з резиденцією. У появі собору “na pewnym etapie funkcjonowania miasta” сумніватися не випадало би, проте конкретного наповнення застосованого тут поняття не запропоновано – викладові стосовно фаз будови самого комплексу належалося обійтися без нього.

Так само не бракує недостатньо осмислених пропозицій і в найближчому продовженні. Тут автори, насамперед, зайнялися віднайденими під відкритими рештками собору слідами вугілля як свідченням пожежі, документуючи набір можливих робочих здогадів, покликаних пояснити його наявність. Суть прикладених зусиль показово засвідчує міркування про найбільшу правдоподібність походження шару вугілля як наслідку літописної пожежі 1256 р., що, однак, зразу ж заперечено відсутністю слідів будови собору перед зазначеною катастрофою (s. 90), хоча собор, як відомо з літопису, існував ще до неї – уже перед початком осені 1253 р.⁷² Очевидно, справді варто погодитися, як сказано в продовженні, з відсутністю підстав для “остаточних” висновків з огляду на незначність вивчених на місці фрагментів давнішої стратиграфії, так і винятково обмежений досі доступ до самого терену з ними⁷³ (s. 90). Внаслідок цього віднайдені матеріали не випадало би визнати належно репрезентативними, отже, так само, – достатньою підставою для аргументованих та прийнятних як за походженням, так і самою природою висновків.

⁷¹ Докладніше ситуацію холмського пагорбу передають плани, подані в: *Дзеньковські Т.* Холм в часи князя Данила Романовича. Виникнення осередку та просторовий розвиток у світлі археологічних джерел Король... С. 129; *Бевз М., Лукомський Ю.* Архітектурно-археологічні аспекти досліджень нововіднайденної катедри Богородиці в Холмі Король... С. 137.

⁷² *Ипатьевская летопись.* Стб. 826. Увагу до цього свідчення вперше привернуто: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. Т. 1). Львів, 2001. С. 34. Пор.: *Ejusdem.* Sztuka XIII-wiecznego Chełma. Zasadnicze problemy badawcze *Do piękna nadprzyrodzonego. Sesja naukowa na temat rozwoju sztuki sakralnej od X do XX wieku na terenie dawnych diecezji chełmskich Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i grecko-katolickiego.* Т. 1: Referaty. Chełm, 2003. S. 56; *Його ж.* Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста *Минувле і сучас-*

не Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. Луцьк, 2004. С. 4; *Його ж.* Мистецтво Холма... С. 147.

⁷³ Інший приклад очевидної непевності пропонує твердження: “ще до храму будівництва на ній (території, яку він зайняв – В. А.) відбулася пожежа, яку відзначає на рівні -1,66 м прошарок деревного вугілля завтовшки 2-5 см, який підстеляє перший шар будівельної стратиграфії мурованого об'єкту – перевідкладений розчин з цегляним щебенем. Якщо прошарок вугілля являє собою слід пожежі 1256 року, то виявлена будівля мала б датуватися пізніше” (збережено правопис оригіналу). Див.: *Бевз М., Лукомський Ю.* Архітектурно-археологічні аспекти... С. 141–142.

На жаль, після такого логічно обумовленого, за всіма ознаками цілком слушного умовиводу одразу ж у продовженні знову подано чималий набір наступних, якнайвиразніше, – надто ризикованих припущень: “Możliwe, że pierwotna cerkiew, wymieniona w latopisie w 1253 roku była znacznie mniejsza, stała na miejscu wschodniej części późniejszej świątyni i dlatego jej budowla nie zaznaczyła się w stratygrafii o dziesięć metrów na zachód. Dlatego problem początku budowy cerkwi Bogurodzicy pozostaje otwartym” (s. 90–91). Подібні висловлювання не здатні не дивувати. Авторі є професіоналами й самі належать до традиції, яку вивчають. Тому з цього огляду запропоновані розмірковування, за якими історичну холмську дійсність з-перед середини XIII ст. повинна збагатити ніде і ніяк не засвідчена, а тому цілком уявна “pierwotna cerkiew... znacznie mniejsza”, слідів спорудження якої, за щойно наведених твердженнями... не зафіксовано, здатні сприйматися, хіба, класичним свідченням того, на що спроможний нічим не обмежений “відважний археолог попереду лопати” у якнайтіснішому поєднанні з не менш відважно налаштованим інтерпретатором здобутків професійних зусиль першого... Адже, не кажучи про вже наведені зауваження, не випадало би ніяк розважати з приводу того, як, розбудовуючи новозакладений Холм разом із перенесеною до нього з Угровська владичою кафедрою⁷⁴, король міг зводити щось подібне, тільки після пожежі 1256 р. розширене, або ж приймати появу гаданої “значно меншої” споруди ще на, практично, невідомому короткому початковому етапі функціонування новозаснованого міста перед монгольським набігом зими 1240–1241 р. У такому припущенні вловлюються й певні відгомони теж цілком “попередніх” за характером кулуарних розмов, так само винятково на широких здогадах заснованих, навколо, нібито, також “невеликої”, усе ще не ідентифікованої⁷⁵ місцевої церкви святого Іоана Златоуста. Судячи з викладу, гадані натхнення приватних бесід повинно було доповнити ще й щось із вражень від, справді, невеликої Преображенської церкви в селі Спас біля Холму – без належного врахування її очевидної появи у зовсім іншому контексті: як для свого часу скромного храму замиської монастирської резиденції холмського владики⁷⁶. За умов, при яких визрівають такі висновки, зазначене цілком своєрідне механічне поєднання без належного осмислення настільки різнорідних у їх власних найістотніших ознаках об’єктів видається цілком вірогідним. Особливо, коли до друку густими рядами простують чорнові робочі розмірковування ще до того, як випадає нагода замислитися над властивим наповненням залучених фактів... Адже наведена пропозиція щодо гаданого “первісного” холмського собору як “невеликої” церкви при докладнішому розгляді виявляється здатною

⁷⁴ Запропоноване в новітній літературі твердження, нібито в Холмі за часів короля Данила Романовича, як і перед тим в Угровську, єпископської кафедри, насправді, не повинно було бути (Толочко А. П. Основание... С. 254–277) при докладнішому розгляді виявилось звичайнісінькою рядовою ерудитованою “фантазією на потребу”... боротьби проти короля Данила Романовича: Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 107.

⁷⁵ Див.: Buko A., Dzieńkowski T., Gotub S. Rezydencja... С. 183–184; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gotub S., Petryk W., Rodzińska-

Choraży T. Palatium. S. 120, 147 (ідентифікація попередня). У новітній публікації вказано на вірогідну ідентичність храму з “будівлею А”, рештки якої відкрито в ансамблі холмської резиденції: Буко А. Елементи монументальної забудови Холма й околиць міста в часи Данила Романовича Король... С. 111, 113.

⁷⁶ Таке трактування Спаської церкви запропоновано: Александрович В. Архітектурний ансамбль середини XIII століття у Спасі-Стовпі в околицях Холма й околиць міста в часи Данила Романовича Король... С. 111, 113. Пор.: Confaternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Збірник наукових праць. Львів, 2006–2007. С. 110–114. Пор.: Його ж. Холмське будівництво... С. 63–67.

перекреслити як усю давнішу традицію спорудження соборів старокіївського родоводу, так і засвідчене в літописі холмське її відображення. Підважує вона й звичайну логіку, оскільки, з одного боку, як уже відзначено, немає підстав приймати появу гаданої “попередниці” собору на початковому етапі холмської історії перед 1240 р. З іншого, – не менше позбавленим логіки видається зведення чогось такого вже після 1240 р. при розбудові місцевого єпархіального осередку. Щобільше, коли коротко описана в літописі під 1260 р. будівля ідентична вперше згаданий на його сторінках при викладі повернення короля Данила Романовича з чеського походу наприкінці літа 1253 р.⁷⁷ Сумніватися в цьому немає ніяких підстав й у самому літописному викладі йдеться тільки про побудову собору (“Созда же церквь привеликоу . во градѣ Холмѣ . во има престыа приснодвѣя Мриа . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древни^с”⁷⁸). Тобто, літописна розповідь не вказує на заміну знищеного собору новим – про його пожежу не йдеться взагалі. Тому, з огляду вимови самого літописного переказу, описана під 1260 р. споруда повинна бути ідентична відзначеній за сім років до того, тобто, як випадає здогадуватися, – зведеної при найактивнішій розбудові міста в 1240-х роках⁷⁹. Отже, при докладнішому заглибленні до холмських реалій для прийнятої в аналізованому тексті гаданої “невеликої попередниці” серед знаних обставин початкового періоду історії Холму навіть не віднаходиться часу, коли вона могла б з’явитися...

Для авторів аналізованого тексту бажаним і прийнятним, однак, виявилось припущення, до якого вони приготували себе заздалегідь за зною формулою, коли шукач невідворотно віднаходить, власне, пошукуване, подібно до Колумба, який шукав і віднайшов “Індію своєї мрії”. “Możliwe, że była to odbudowa wcześniejszej cerkwi, wspomnianej w 1253 roku, z rozbudową w kierunku zachodnim” (s. 91, przyp. 27). Тому “problem początku budowy cerkwi Bogurodzicy pozostaje otwartym” тільки через те, що пропонованими підходами з цілковитою перевагою не опрацьованих попередніх, цілком відважного наповнення здогадів над достовірними відомостями нічого з’ясувати, звісно, неможливо. Через те твердження: “Zgodnie z analizą źródeł pisanych oraz pozyskanych danych architektoniczno-archeologicznych możemy w sposób bardziej uargumentowany przedstawić rozwój architektoniczny i trzy pierwsze rozpoznane, budowlane okresy cerkwi Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza” (s. 91), насправді, немало переексплуатує потенціал як можливого, так і прийнятного для висновків. Адже ані вимова “źródeł pisanych”, ні відкриті досі достатньо скромні реалії самої архітектури не здатні уповажнити до твердження про “try pierwsze rozpoznane, budowlane okresy”. У наведеному міркуванні явно не обійшлося також без очевидного плутання понять, оскільки, хоч і йдеться про етапи будови “cerkwi Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza” (s. 91), тільки перший з них, насправді, віднесено до часів короля, але, всупереч ствердженому в літописі, визнаному в тексті (s. 90) її існуванню уже 1253 р., буквально на наступній сторінці вміщено... щойно в межах 1256–1260 рр. (s. 91). Отже, цього разу розписана раніше цілком гіпотетична “pierwotna cerkiew... znacznie młodsza”, як виявляється, з актуальної позиції до собору, нібито, не... повинна мати прямого і жодного стосунку. А “два наступні періоди” віднесено вже тільки... до XVI ст. Тобто, попри заповідані “budowlane okresy cerkwi

⁷⁷ Дату уточнив: *Dąbrowski D. Daniel Roma-nowicz... S. 346.*

⁷⁸ *Ипатьевская летопись. Стб. 845.*

⁷⁹ *Александрович В. Холм... С. 187.*

Bogurodzicy, wzniesionej z fundacji króla Daniela Romanowicza”, насправді вказано, водночас, і на значно пізніші її перебудови, чого, за засвідченого пакування над власним текстом, як видно, не зауважено...

У викладених при цьому поодиноких твердженнях так само не бракує явно дискусійних висловлювань, на яких випадає зупинитися докладніше. Зокрема, не зовсім зрозумілим у даному конкретному випадку є теоретизування: “Architektura cerkwi odpowiadała okresowi stylistycznemu między różnym romańskim i wczesnogotyckim” (s. 91). І не тільки тому, що про саму архітектуру, правду кажучи, поки відомо все ще надто мало, а засвідчена широта стосовних припущень щодо її гаданих конкретних характеристик ніяк не здатна замінити справжніх, проте не відкритих реалій. Не менш дискусійним з принципового огляду видається також намагання вмістити собор поміж визрілими на цілковито іншому ґрунті пізньою романікою та ранньою готикою як явищами зовсім інорідної для нього системи, хоча й, звісно, не чужої. Не кажучи про необхідність пояснити при такому сприйнятті, як холмський собор короля Данила Романовича мав, нібито, цілком розірвати з історично вихідним для нього київським досвідом й, немов, опинитися у сфері неподільного домінування закономірностей зовсім іншого – західного світу. Очевидно, творцям такого висновку, вдаючись до понять археологічного кола, також мимоволі випало опинитися “попереду лопати”... Правда, може й не зовсім, оскільки водночас при описі самої структури у відкликанні до “przynajmniej czterostupowej (filarowej) krzyżowo-kopułowej cerkwi” (s. 91), характерної, за визнанням авторів, для киево-візантійського досвіду, тобто розробленої уже на місцевому ґрунті версії засвоєного візантійського першовзору, стверджена раніше гадана перевага західної складової, немов, повинна посісти належне їй місце. Тому, за незмінної терпеливості прискіпливішого читача, виявляється, що насправді йдеться тільки про звичайнісінький неодноразово відзначений спосіб “читання свого написаного”... На підтвердження чому подано й візантійську мірну систему (s. 91–92), здатну остаточно утвердити головний холмський храм у колі явищ з-поза поверхово приписаної йому чужорідної романо-готичної традиції.

Відзначене західне схилання, врешті, отримало й розвиток – так само із залученням методу тих же безвідмовної всесильності припущень. Зусилля на відповідному напрямі підказали, зокрема, твердження: “Archiwoly głównego portalu mogły mieć kształt ostrołukowy, podobnie jak w cerkwi św. Wasyla we Włodzimierz” (s. 91). Що, власне, повинно доводити таку можливість у цьому конкретному випадку – не відомо, принаймні не зазначено. Проте – на тлі щойно розглянутого “глибокого теоретизування” щодо романіки та готики – виразна загальна тенденція форсування присутності західної складової у мистецькому синтезі на місцевому ґрунті очевидна й безперечна. Як і не менш очевидним сприймається за актуальних умов винятково теоретичний, попередній характер відповідних зусиль. Застосування цегляного мурування західного зразка при цьому не здатне підпадати під сумнів, проте його присутність на холмському пагорбі, звісно, випадало би визнати результатом набагато складнішого в самих основах процесу, ніж це схильні подавати наявні немало поверхові намагання негайно й невідкладно все пояснити та з’ясувати. Повертаючись до відзначених гаданих елементів готичного родоvodu в оздобленні фасаду собору, не варто при цьому, однак, забувати немало молодшого походження поданого “паралельного мотиву” володимирської ротонди – за десятиліття, які відділяють її від холмського собору, на місцевому ґрунті, звісно, повинно було статися немало істотних змін.

Неодноразово відзначену властиву поодиноким текстам аналізованого видання неподоланну готовність до нагромадження припущень не менше видає також наступний запропонований здогад: “na poziomie drugiej kondygnacji świątyni mogły występować i być dekorowane zarówno profilowaną cegłą dekoracyjną jak i kamiennymi wstawkami z ciosanego glaukonitytu czy piaskowca” наріжники західної зовнішньої стіни (s. 91). Прийнятий погляд про прямокутне завершення зовні головного вівтаря (s. 91)⁸⁰ в очах авторів мав відсилати до аналогії у церкві Богородиці в Гродно з другої половини попереднього століття (s. 91). При цьому, знову ж, наявне ще одне нечитання написаного, оскільки, хоча сама зазначена аналогія стосується, винятково, вівтарної частини, її у незрозумілий спосіб тут же перенесено на весь храм загалом (s. 91), поспішно проігнорувавши, зокрема, відзначену добре відому авторам (див. вище) прикметну особливість собору в опорах склепіння вівтарного простору від заходу. Втім, прийнята гродненська аналогія невдовзі виявляється не такою вже й вартісною. Адже далі наведено й інші подібні приклади з кола київської традиції, а навіть – без будь-якого конкретного відкликання – стверджено поширення такого завершення апсид... у волинській школі будівництва кінця XII – початку XIII ст. (s. 95). Останній факт спроможний перевести проблему на зовсім інший рівень, проте цьому, як видно, не надано жодного значення. Водночас заміну напівкруглих завершень апсид прямими від другої чверті XIII ст. відзначено також ще й як притаманну сакральному будівництву сусідньої Польщі (s. 94). Залучений настільки широкий – втім і часовий – контекст (не зовсім, зрештою, усвідомлений – наведений недооцінений волинський акцент схильний засвідчити це цілком виразно), вказує на перебування у колі надто загальних та поверхових розмірковувань, неспроможних увінчатися якимось прийнятним вирішення проблеми появи конкретного аналізованого холмського варіанту східного завершення вівтаря, здатне також викликати ще й логічне запитання: при чому тоді тут Гродно? Інакше, як засвоєною свого часу й “не пережитою” версією його сприймати не випадало б.

Уже відзначене переважаюче зацікавлення до будівельної ситуації у найближчій “сусідній Європі” отримало продовження також через характеристику галицької церкви святого Пантелеймона як свідчення “o stylistyce architektury, jaką osobiście oglądał młody Daniel Romanowicz” зі ще більше європеїзованим продовженням започаткованого на такий спосіб міркування. “Doskonały i wyrafinowany wystrój architektoniczny oraz kompozycyjne rozwiązanie głównego portalu perspektywicznego i drzwi południowych, powściągliwa i monumentalna architektura fasad cerkwi ma najbliższe analogie w późnoromańskiej, cysterskiej architekturze Centralnej Europy (tzw. “styl kwitnący”). Ta sylstyka, która miała zupełnie europejskie oblicze, skala i wysoka jakość budowlanej kultury wykonania, stała się dla Daniela, jako ambitnego władcy i kontynuatora dzieła swego ojca Romana, wzorcem dla architektonicznego programu budownictwa sakralnego w Chełmie” (s. 96).

Наведений не позбавлений – навіть – зерна поезії пасаж, покликаний, нібито, з’ясувати не розгадану досі таємницю походження не тільки одного з центральних об’єктів церковного будівництва княжого Галича, а й, водночас, – холмського архітектурного ансамблю, при докладнішому розгляді виявляється, однак, винятково ще одним незобов’язуючим словесним popisом.

⁸⁰ Конкретніше про його підстави див.: Бевз М., Лукомський Ю. Архітектурно-археологічні аспекти... С. 151.

Твердження про найближчі аналогії фасаду та порталів галицької церкви святого Пантелеймона серед цистерської архітектури Центральної Європи, закономірно, повинно передбачати конкретні аналоги, проте таких ані попередники, ні самі автори не подали. Тобто, викладена пропозиція звично вдовольнилася поширеними за давніших часів загальниками замість докладного й ретельного аналізу реалії конкретних споруд як єдиного способу, здатного принести певні аналоги й прийнятне з наукового огляду вирішення проблеми походження окремих особливостей одинокого хоч якось краще збереженого галицького храму. У залученому контексті не зовсім зрозуміла також позиція короля Данила Романовича “jako ambitnego władcy i kontynuatora dzieła swego ojca Romana”. Виразно піднесеного наповнення твердження прийнятне, хіба, з огляду знаних істотних західних елементів політики Романа, проте це позитивне ядро прибрано у явно не найвигідніші для нього самого шати.

Щодо того, нібито цистерського зразка “*sylistyka, która miała zupełnie europejskie oblicze, skala i wysoka jakość budowlanej kultury wykonania, stała się dla Daniela... wzorcem dla architektonicznego programu budownictwa sakralnego w Chełmie*”, то тут явно цілком механічно зіставлено зовсім не поєднанні речі. Сама стилістика ніяк не спроможна стати взірцем для “architektonicznego programu budownictwa sakralnego” як явища зовсім іншого наповнення. Може йтися, хіба, про його власну стилістику. Проте в аналізованому холмському випадку ніщо не здатне вказати на відкритий тут залучений, нібито, акурат цистерський взірець натхнення. Зрештою, подібних ансамблів сам він, найочевидніше, знати не міг. Врешті, побаченого тут сліду не пропонує ані надто скупої з відповідного приводу літописний переказ, ні ствержені при все ще достатньо обмежених можливостях дотеперішніх археологічних досліджень скромні автентичні реалії храму, особливо ті, про які йдеться в наведених відсиланнях до гаданого джерела натхнення. Тобто, знову ж запропоновано знаний успіх нічим не аргументованого й ніяк не обумовленого незобов'язуючого легкого “широкого” розважання на обрану тему. Водночас не можна не відзначити незмінної стабільної присутності заснованого на все ще малодоступних і, внаслідок цього, – достатньо поверхово сприйнятих та опрацьованих окремих особливостях стилістики стійкого твердого переконання у безперечній залежності сакральних будівельних ініціатив короля Данила Романовича винятково від західних взірців. Принаймні, про можливі інші при цьому не йдеться загалі. Сама ж пропозиція наділена послідовно вираженим понадчасовим забарвленням внаслідок залучення міркування немало поза реаліями конкретної холмської ситуації.

Заздалегідь засвоєні тверде переконання та впевненість у незмінному простуванні за західними моделями схильне насаджувати їх навіть там, де, як мало б видаватися, добачати такі навіть не зовсім належалося б. Адже вдаючись до загальних планувальних особливостей давніших резиденційних центрів західноукраїнських володарів, випадає відзначити два основних їх типи – коли вони включали головний храм, як, наприклад, у Перемишлі, або ж він розташовувався поза межами резиденції, приклад чого пропонує Володимир⁸¹. З цього огляду холмський ансамбль виразно позначений реалізацію попереднього володимирського

⁸¹ Святослав Терський припускав ймовірність появи такого співвідношення як свідчення раннього походження володимирської єпископії: *Терський С.* Княже місто... С. 76. Однак, тут складно відшукати якусь

конкретну залежність й насправді місцева кафедра не належить до ранніх: тут, радше, випадає вбачати певну ширшу регіональну традицію, оскільки аналогічно розташований храм відкрито також у Червені.

досвіду⁸² без будь-якої можливості зовсім безпідставно приписаного йому “цистерського сліду”, який тут випадає трактувати, хіба, “не пережитим” недавнім особистим робочим відкриттям авторів чи якогось анонімного їх попередника.

Скромнішого на загальному тлі значення конкретні особливості холмського комплексу визначили місцева ландшафтна ситуація та реальні можливості розпланування на вершині історичного пагорбу. Безперечно, при аналізі самого холмського архітектурного середовища варто виходити, найперше, від вказаного загального родоводу визначального характеру, сприймаючи далі через нього індивідуальні особливості наступних поодиноких об'єктів як світського, так і сакрального призначення – разом з присутніми в них елементами західного родоводу. Неврахування цього фундаментального моменту творення холмського архітектурного ансамблю неunikненно провадить до продовження пануючого ще й досі “блукання поміж надто багатьма невідомими”. Його немало насаджують дотеперішні надалі завідомо поверхові, позбавлені належного заглиблення підходи до вирішення цілком конкретних і навіть зовсім виразно окреслених проблем холмського історично-культурного контексту.

Тому навіть згадка про, нібито, “liczne ikony” в інтер'єрі собору на тлі відсутності будь-яких докладніших відомостей щодо їх репертуару та складу в тогочасних українських храмах (див. вище), особливо притаманних національній церковній традиції немальованих⁸³, потребує обережного сприйняття як одне з численних на сторінках книги так само “незобов'язуючих” тверджень без належного за відповідних обставин заглиблення до проблеми. Принаймні, судячи зі скупих вказівок з цього приводу холмського літопису та інших нечисленних доступних переказів, для розважань про чисельність ікон у тогочасних храмах так само немає жодних підстав.

Щодо ж гаданого походження артілі будівничих собору з території Польщі чи Угорщини, то воно, звісно, пропонує можливий варіант, обумовлений як знаними контактами Галицько-Волинської держави на польському та угорському напрямках⁸⁴, так і міркуваннями найближчих територіально будівельних реалій, спроможних послужити конкретним взірцем. Проте такий здогад не виводиться від докладнішого вивчення самої пам'ятки, яке – єдине – за належного осмислення здатне виступити остаточним аргументом при вирішенні зазначеної проблеми. Тут варто лише пригадати все ще не зауважені в такому значенні скромні, проте цілком достовірні передхолмські початки мурованого цегляного будівництва в оточенні короля Данила Романовича, встановлені з віднайденням мурованої оборонної вежі на території Угровська (див. вище), здатні відсунути все ще не зауважене започаткування самої традиції до 1230-х років⁸⁵. Тому без врахування “неіснуючого” в дотеперішньому сприйнятті недооціненого давнішого угровського моменту, як і, зрештою, знаної активної зміни ситуації за тогочасних умов⁸⁶, не випадало б пропонувати докладніші висновки й щодо перебігу подій на новішому холмському ґрунті.

⁸² Дотеперішня література все ще не звернула належної уваги на значення володимирської передісторії для початків Холму. Одинокі вступні міркування з цього приводу див.: *Aleksandrowycz W. Sztuka...* S. 57–58; *Його ж.* Володимир... С. 3–4. Пор. також: *Його ж.* Князь володимирський. С. 63, 73; *Його ж.* Холмське будівництво... С. 75.

⁸³ *Александрович В.* Монументальне маляр-

ство *Історія українського мистецтва: У 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків.* – Київ, 2010. С. 905.

⁸⁴ Новіший огляд відповідних відомостей див.: *Войтович Л.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 192–202, 304–308.

⁸⁵ *Александрович В.* Угровський епізод. С. 92.

⁸⁶ До значення цього моменту та наслідків його неврахування увагу повернуто в

На схильність до нічим не підтверджених поверхових і поспішних висновків вказує також принагідно наведений 1157 р. як, нібито, властивий час спорудження Успенського собору в Галичі (s. 95). Не випадало би дискутувати походження із зазначеного року тільки згадки про поставлення першого зафіксованого в літописному викладі галицького єпископа⁸⁷, тоді як сам собор пригадано щойно при похованні у ньому князя Ярослава Осмомисла 1187 р.⁸⁸ На тлі такого розкладу джерельних переказів розважати над часом виникнення самого собору немає ніяких підстав, хоча логічно він мав з’явитися десь ближче до першого джерельного відзначення місцевого владики. Перетворення відповідного року на конкретну дату спорудження собору вказує як на надто поверхові підходи до проблеми, так і, водночас, немало поширене за новітніх умов явне заощадження належних редакторських зусиль при приготуванні тексту до друку.

Інший вимовний за його природою приклад якнайвиразніше поверхових розмірковувань на цілком докладно окреслену тему пропонує приписане “анонімним дослідникам” твердження про “intensywne wznoszenie na Wołyniu od pocz. XIII w. oryginalnych planowo-przestrzennych typów budowli, które charakterystyczne są przede wszystkim dla architektury europejskiej – rotund i wież-donżonów” (s. 96). Наведена фраза, насамперед, втягує читача до пастки хронологічної, оскільки загальновідома ситуація на Волині, як і всій Галицько-Волинській державі перших десятиліть зазначеного століття, ніяк не сприяла вказаному, нібито, “інтенсивному” розвитку будівництва. Насправді такого – за добре відомих обставин малолітства спадкоємців князя Романа Мстиславовича бути не могло ніяк і жодних його слідів у колі ініціатив інших тодішніх володарів регіону, разом з архітектурною спадщиною, теж не зафіксовано. Тому запропоноване очевидне немале “покращення” літописної вимови випадало би визнати цілком сумнівного змісту особистим здобутком.

Щодо поширення на той час на теренах Волині ротонд⁸⁹, то їх появу в регіоні за умов зазначеного періоду так само ніде й нічим не засвідчено. Першим автентичним прикладом здатна слугувати, хіба, щойно znana ротонда архангела Михаїла у Володимирі, споруджена, вірогідно, в початковий, володимирський період урядування на місцевому ґрунті короля Данила Романовича⁹⁰. В аналізованому тексті проігноровано новішу українську літературу про володимирську ротонду, й від Іллі Антіпова, який її не вивчав, а тільки підсумовував окремі доступні йому з наявних у науковому вжитку міркувань, “переписано” засноване на давнішій поверховій, фактично, пропозиції Михаїла Каргера⁹¹,

процесі дискусії про заснування Угровська короля Данила Романовича та місцевої єпархії: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 81–82.

⁸⁷ *Летопись по Воскресенскому списку ПСРЛ. Т. 7.* Санктпетербург, 1856. С. 66

⁸⁸ *Ипатьевская летопись.* Стб. 656.

⁸⁹ Сам цей варіант сакральної споруди для того часу оригінальним не був, оскільки в Україні його побутування засвідчене ще від старокіївської богородичної ротонди 961–962 рр.: *Дуба Ю.* Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокіївській горі *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Т. 235: Праці Археологічної

комісії. Львів, 1998. С. 524–558. Короткий огляд відповідного аспекту українського церковного будівництва див.: *Його ж.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. Львів, 2005.

⁹⁰ Таке трактування запропоновано: *Александрович В.* Князь володимирський. С. 64–65. Найдокладніше про неї з архітектурного огляду див.: *Дуба Ю.* Ротонда “св. Михаїла Великого” у Володимирі *Пам’ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник.* Вип. 9: Матеріали ІХ наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. Луцьк, 2002. С. 60–64.

⁹¹ *Каргер М. К.* Вновь открытые памятники... С. 28.

надто широке датування другою половиною століття (s. 97). Воно суперечить знаним обставинам історії литовського князя Войшелка, де ротонда засвідчена як існуюча вже під 1268 р.⁹² Такий підхід виступає прикметною особливістю викладу, коли замість належного вивчення тієї чи іншої проблеми з-поміж ширшої літератури фаворизується якесь облюбоване із невідомих, нерідко навіть для самого автора, причин певне судження з відповідного приводу. Опрацьована досі історія побутування ротонд в Україні за умов княжої доби вказує у них достатньо розбудоване явище й засвідчує немало власну традицію на часи короля Данила, на тлі яких трактувати хронологічно пізні для вказаного аспекту національного досвіду волинські ротонди, нібито, як новітнім, так і західним запозиченням⁹³, звісно, не випадало би ніяк. Єдиною “підставою” зазначеного їх сприйняття може бути винятково поширене достатньо абстрактне в його основах виразне західне тяжіння окремих представників актуальної наукової свідомості. Проте цей аргумент в українських реаліях відсилає, найперше, до незнання та невизнання попередньої власної традиції й за самою його природою цілковито виходить поза прийнятний науковий контекст і тільки наголошує на неподоланній наївній та поверховій “заходоманії”. В аналізованому тексті ротонди разом з вежами покликані засвідчити посилення у регіоні, власне, європейських тенденцій: “Ta różnorodność typologiczna form budowli szczególnie wyraźnie rozwinęła się właśnie wtedy, kiedy Wołyń aktywnie wszedł w orbitę europejskich procesów politycznych i kulturowych” (s. 96). Однак зазначене явище, знову ж, ніяк не належить до початку століття, а зарисувалося щойно від 1230-х років: відтоді в колі короля Данила Романовича вони безсумнівні й виступають на різних напрямках⁹⁴. Звісно, проблема потребує як належно коректного виявлення, так і фахового опису, чим аналізований текст якраз похвалитися і не спроможний.

Окремо випадало би зупинитися на вежах як явищі контексту початку століття. Уже була нагода відзначити (див. вище) першою з них не враховану в аналізованому викладі утровську, виниклу, насправді, щойно в 1230-х роках. Тому твердження про їх поширення на теренах волинського регіону, нібито, вже від початку століття не випадало б сприймати інакше, як не пережитим враженням від знаного з його науково-фантастичного – за очевидної переваги фантазування над науковим наповненням – погляду на вежу в місцевості Стовп неподалік від Холму як елементу монастирського ансамблю, спорудженого для матері короля Данила Романовича. У “найвідважніших”, недавньої дати трактуваннях цілком поверхового змісту їй належалося з’явитися з призначенням на монастирську резиденцію для вдови князя Романа Мстиславовича ще навіть... перед їх одруженням⁹⁵. Втім, погляд на ротонди на сторінках колективної монографії так само здатний виводитися від, нібито, найранішого поміж ними прикладу на місцевому ґрунті, яким свого часу визнано горішній ярус стовпівської вежі. Хоча новіші трактування цього приміщення неоднозначні й прийнятні “остаточного” чітко сформульованого уявлення про нього не вироблено, а давніші міркування з відповідного приводу, здебільшого, переповнені не тільки ні на чому не заснованими здогадами, а й зарекомендувалися виявами послідовного та відвертого, нічим не обмеженого фантазування⁹⁶.

⁹² Ипатьевская летопись. Стб. 868.

⁹³ Таку тенденцію відзначив, зокрема: Дибя Ю. Ротонда... С. 60.

⁹⁴ Александрович В. Холмське будівництво...

С. 45–46.

⁹⁵ Див.: Александрович В. Здобутки... С. 292. Пор.: Його ж. В якому монастирі... С. 178–179.

⁹⁶ Александрович В. Здобутки... С. 296–297.

Тому вежі – в контексті прийнятого неоправдано раннього їх походження – так само виявляються явно облегшено осмисленою складовою запрозентованих розмірковувань. Уже була нагода привернути увагу до них як явища щойно холмського середовища короля Данила Романовича⁹⁷ (з відзначенням попереднім практично все ще невідомим угровським епізодом). Втім, найправдоподібніше, йдеться про черговий приклад звичного для аналізованого тексту надостатнього заглиблення до вимови залучених фактів.

Наступний пропонує твердження про появу “na terytorium Wołynia i Haliacza” в XIII ст. нового типу великоформатної цегли (s. 97). Привертає увагу логічно незрозуміле зіставлення як би “на рівних” обширної території Волині з, ніби, “прирівняним” до неї містом Галич. Тут же присутній і ще один взірць аналогічного характеру розумування. Виявляється: “W tym czasie (XIII st. – B. A.), od 1199 roku, kiedy Roman Mścisławowicz opanowuje Halicz następują wzajemne oddziaływanie budowlanych zrzeseń i budowniczych-architektów Księstwa Hallickiego i Wołyńskiego”, хоча далі, всупереч ствердженню, зазначено, ніби, щойно немало молодший Холм “był tym miastem, gdzie najpierw stały się możliwe wyraźne przejawy właśnie takiego połączenia” (s. 97). З останнім висновком зі знаного історичного огляду не можна не погодитися, проте відповідна ситуація виступає лише цілком віддаленим наслідком 1199 р. і – навіть – не так, власне, його, як повторення й утвердження чину князя Романа зусиллями його сина Данила Романовича, остаточно закріпленими тільки ярославською перемогою 1245 р. Тому можливий особистий внесок князя Романа Мстиславовича та його короткотривалого правління в об’єднаному князівстві – завідоме цілковите перебільшення без врахування конкретних обставин розвитку молодшої й уже тільки внаслідок цього – відмінної ситуації на немало пізнішому холмському ґрунті.

Очевидно, наведене твердження щодо галицького сліду, як це нерідко виявляється в окремих текстах колективної монографії, не у всьому надається для звичайного логічного пояснення, оскільки достатньо численні подібні приклади не так уже й рідко засвідчують дещо своерідний стосунок поодиноких авторів до звичних загальностосованих наукових методів.

Відсилає до таких підходів також скромний перелік нечисленних зразків мурованого церковного будівництва другої половини століття, “звично” поданих в аргументовано відкинутій при новіших дослідженнях Галицько-Волинської держави фразеології “післямонгольської доби”. Показово, що до наведеного переліку потрапили приклади з Ростова і Новгороду, а із західноукраїнських теренів – тільки одинока й, практично, невідома “cerkiew w Spasie⁹⁸ koło Ławtowa” (s. 97–98). Водночас на незрозумілий спосіб при цьому зовсім не удостоїлася уваги засвідчена в літописі різномірна будівельна активність, втім і на полі сакральної архітектури, князя Володимира Васильковича, znana також й за автентичними світськими об’єктами. Такий немало своерідний вибір у зазначеному конкретному випадку ще раз наголошує на неодноразово вказаних немало дивних моментах стосовних підходів як одному з істотних виявів аналізованих текстів. Здається, подані висновки надихнуло не так вивчення

⁹⁷ Його ж. Холмське будівництво... С. 67–72.

⁹⁸ Про неї див.: Вуйцик В. Маловідома пам’ятка княжої доби *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича

з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью Йорк, 1996. С. 146–155; Його ж. Храм XIII ст. Спаського монастира *Вісник інституту “Україно-християнська співпраця”*. Ч. 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження. Львів, 2004. С. 245–250.

архітектурної спадщини епохи, як, насамперед, враження від неодноразово цитованого в огляді давнішого каталогу тогочасної архітектурної спадщини, що його уклав російський автор Ілля Антіпов (у якого, правда, репертуар тогочасного західноукраїнського доробку значно ширший)⁹⁹.

Закінчує запрезентований у виданні аналіз архітектури собору визнання його "nowatorskim i wyjątkowym dla swojego czasu obiektem na terenach zachodniej Rusi i sąsiedniej wschodniej Polski" (s. 98). Собор, як відомо, все-таки, постав на теренах Галицько-Волинської держави й внаслідок цього логічно мав би цілком належати до її культурно-історичної традиції. Тому при чому тут глибокий реверанс у бік найближчих західних сусідів (й водночас також – колег-господарів холмських археологічних досліджень) – не зовсім зрозуміло. Принаймні, окрім звичної, все ще неунікненної поверхової "заходоманії" (у цьому конкретному випадку – як побутового "полонолюбства"), нічого стосовного в залученому контексті на гадку прийти не здатне (хіба що рівень проникнення до проблеми, але про це – окремо й на своєму місці). Звісно, не випадало би приписувати авторам прагнення "поділитися" головним храмом Холму, проте реальним результатом застосованого уклону виступає, все ж, насамперед, очевидна нездатність побачити не тільки власні потенційні сили місцевої автентичної традиції. Йдеться також про неспроможність належно оцінити її визначальний внесок до того синтезу із залученням елементів західного досвіду, який окреслив характер холмського середовища короля Данила Романовича та собору – однієї з головних позицій місцевої історично-культурної спадщини.

На тлі численних зауважень до опублікованих історичної та архітектурної частини колективної монографії не викликають істотніших запитань тексти стосовно поховального обряду та його відображення в опрацьованих об'єктах, відкритих у підземеллях собору, з докладним описом розкритих могил і віднайденого при цьому різнорідного супровідного інвентарю. Оригінальність, як і унікальність та новизна самого матеріалу, так і його характер, надійно забезпечили автора від "наукових" (та навколонаукових) "надмірностей" сусідніх розділів.

Серед огляду досліджень будівельних матеріалів привертає увагу висновок: "W odróżnieniu od obiektów palatium, w bazylice brak jest celowego wykorzystywania glaukonitytu, co może być efektem wyczerpania jego zasobów w okresie jej budowy lub utraty zaufania do jego właściwości użytkowych" (s. 215). У наведеному викладі не зовсім зрозуміло, чому в цегляному соборі мали використовувати глауконіт так само активно, як і в кам'яних частинах резиденції. Версія стосовно вичерпання також видається не тільки непереконливою, а й неприйнятною. Радше, відсутність випадає сприймати результатом поєднання двох чинників: як відмінного характеру мурування храму внаслідок вживання цегли головним будівельним матеріалом, так і засвідченої на резиденції "будівельної катастрофи"¹⁰⁰, викликаній, зокрема, застосуванням ненадійного, як виявилось, з огляду міцності глауконіту. Тому мала спрацювати, очевидно, власне, відзначена "utrata zaufania".

⁹⁹ Антіпов И. А. Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников. Санкт-Петербург, 2000. С. 104–142. Як випадає здогадуватися, "післямонгольську добу" в західноукраїнському контексті при цьому "відсвіжено"

саме за цитованим джерелом.

¹⁰⁰ Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja... S. 182, 183; Buko A., Dobrowolski R., Dzieńkowski T., Gołub S., Petryk W., Rodzińska-Chorąży T. Palatium... S. 116, 142.

З такого висновку можна вивести наступне важливе підтвердження стосовно часової послідовності появи резиденції та собору, збіжне, зрештою, з вимовою літописного викладу та новішими археологічними даними щодо еволюції резиденції, згідно з яким собор повинен бути молодшим. Тобто, його випадало би датувати 1240-ми роками та перед зазначеною першою літописною згадкою про нього 1253 р. У контексті холмських реалій вірогіднішим мав би видатися, навіть, час після ярославської перемоги 1245 р., проте саму цю пропозицію не вдається належно аргументувати.

З-поміж окремих рідкісних знахідок серед руїн собору увагу привернув мініатюрний (5х3 мм) фрагмент тиньку, покритий, як показали дослідження, високоякісним листовим золотом (s. 223). Інтерпретувати його не пробувано. Проте залучене поєднання тиньку із високоякісним, як виявилось, золотом здатне вказати на якийсь істотний елемент оздоблення. Літописний виклад відзначив у холмській церкві святого Іоана Златоуста прикрашення бані золотими зорями на лазуровому тлі й використання золота в оздобленні головного порталу¹⁰¹. Можливо, щось подібне мало бути також у соборі, а віднайдений елемент повинен походити, власне, з нього.

Потребує певних роз'яснень також підсумування зроблених при описаних археологічних дослідженнях відкриттів. Насамперед, складно погодитися щодо використання в поодиноких опублікованих текстах результатів “*kwerend archiwalnych*” (s. 236). Насправді відомостей такого походження немає ані в найстаршій (що тут, загалом, цілком прийнятне), ні навіть новішій історичних частинах¹⁰² (s. 33–66). Зрештою, йдеться, очевидно, тільки про виразно своєрідне ставлення до самого поняття документу, оскільки далі з'являється ще також згадка про “найстаршу церкву”, відзначену “*w dokumentach (sic!) z 1253 roku*” (s. 238). Так само у вже наведеному контексті потребує уточнення поданих, нібито, з них виведений “*dość szeroki przedział czasowy – od jesieni 1242 do schyłku 1256 r. – najbardziej prawdopodobny dla powstania przedmiotowej inwestycji*” (s. 235). Наведені з відповідного приводу розмірковування, засновані на докладнішому – у порівнянні із запропонованим – опрацюванні стосовних переказів холмського літопису, вказують на появу, принаймні, центральних об'єктів холмського архітектурного ансамблю навіть дещо раніше. Адже як собор, так і церква святого Іоана Златоуста існували, як виявилось, ще перед осінню 1253 р., а скупо засвідчена в літописному викладі хронологія резиденції вказує на її появу ще перед монгольським набігом зламу 1240–1241 рр. й вона – випадає здогадуватися – мала передувати соборові (див. вище). Тим більше, що перенесення єпархії з Угровська до Холму мало відбутися, очевидно, вже тільки після нашестя¹⁰³. З цього огляду принагідно використана надто загальна дата “*około połowy XIII w.*” (s. 236) сприймається, радше, не тільки не зовсім коректною, а й помилковою. Так само не цілком вдале й наступне твердження

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 843, 844.

¹⁰² Єдиний виняток пропонують два відкликання до архівних відомостей у тексті Василя Слободяна (s. 59, przyp. 178; 60, przyp. 181), проте вони неспроможні змінити суті застосованих підходів. Автор основної частини історичного огляду старшого періоду Д. Домбровський у цитованій давнішій монографії вежі в селі Стопв признався, що у

відповідному інтересі “осилив” тільки найстаршу книгу актів Холмського городського суду та половину найстаршої книги Холмського земського суду: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpiu Zespół... S. 35, przyp. 12*. Про архівні матеріали до новітньої історії вивчення ансамблю тут, звісно, не йдеться.

¹⁰³ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 90.

щодо висновку з досліджень українських авторів про собор: “pierwsza na tym terytorium budowla katedralna obrządku wschodniego, wybudowana w nowej jakościowo technologii” (s. 236). Важливішим і вимовнішим, мабуть, було б пригадати походження двох найближчих – володимирського та галицького ще з другої половини попереднього століття.

Зайвим видається так само “глибше” розважання стосовно 1001 р. як дати спорудження собору, вдаючись навіть до висновків з дослідження фрагментів фундаментів та стін, які “w sposob nizaprzeczalny świadczą o braku możliwości wykorzystania podobnych materiałów i technik budowlanych w XI w.” (s. 237). Воно сприймається недоречним не тільки через уже відзначене надто сумнівне походження такої дати (якщо вона ще, справді, була взагалі!), а й з огляду на знаний час заснування Холму та єпархії.

Показовий для сприйняття собору матеріал пропонує набір висновків щодо самої споруди. Її розміри – 14x22 м визнано скромнішими, на підставі чого зроблено висновок: “nie imponowała wielkością, jeżeli punktem odniesienia, będą w tym przypadku budowle XIII-wiecznego Halicza, Kijowa czy sąsiedniego Włodzimierza” (s. 238). Загалом, прийнятним видається пояснення відсутності більшої уваги літописного викладу до зовнішності собору аргументом на підтвердження скромності його екстер'єру. Проте в продовженні наведено міркування, з якими не можна погодитися зовсім. “Zdanie z Kroniki o świątyni, że była “pod względem wielkości i piękna nie mniejszą niż wcześniejsze” (Літопис Руський 1989: 420. тл. wg D. Dąbrowskiego 2013), sugeruje, że budowla wydawała się większą niż była w rzeczywistości, ponieważ była wysoka oraz proporcjonalnie skomponowana architektonicznie” (s. 238). У наведеній фразі складно не зауважити наступного своєрідного джерельного казусу в тлумаченні літописного переказу з його новішого українського літературного перекладу. В оригіналі відповідний фрагмент виглядає так: “Созда же церквь привеликою . во градѣ Холмѣ . во има престѣя приснодѣяа Мрїа . величествомъ . красотою . не мене соущихъ древнѣх”¹⁰⁴. Однак подане далі тлумачення, нібито “budowla wydawała się większą niż była w rzeczywistości”, є цілком довільним і не має нічого спільного з буквальним значенням перекладеного на такий спосіб оригінального свідчення, оскільки само воно твердить про спорудження храму, величчю і красою не меншого від існуючих “древніх”. Наведене авторське пояснення “ponieważ była wysoka oraz proporcjonalnie skomponowana architektonicznie” – не тільки звичайнісінький домисел, так само позбавлений підстав. Найочевидніше, сам літопис не дає для такого висновку ніяких аргументів. До того ж, подане трактування належить до показових виявів очевидного й безперечного нерозуміння його вимови. Проте прийняті за факти цілком довільні наведені здогади далі розвинуто в тому ж дусі ще й з іншої нагоди.

Відкликаючись до літописного переказу про “будову собору після пожежі”, висновки додають: “ale z ciekawym kontekstem: skonstatowano bowiem zakładanie fundamentów cerkwi, które przecinają warstwę pożarową. Oznacza to, że cała świątynia została zbudowana na nowo (nie była remontowana), poczynając od założenia nowych fundamentów (zapewne przywrócono dawne detale, odtworzono wewnętrzne wykonanie i dachy). Odbudowa miała zatem przełomowy charakter” (s. 238). Уже йшлося про визнання відсутності надійних підстав для “остаточних” висновків щодо слідів зазначеної пожежі з огляду як на незначність вивчених на місці фрагментів давнішої стратиграфії, так і винятково

¹⁰⁴Ипатьевская летопись. Стб. 845.

обмежений досі доступ до самого терену з ними (див. вище). Проте цього разу на тих самих підставах запропоновано, як бачимо, значно “відважніший” виклад, покликаний розвинути знаної аргументації погляд про первісну “невелику церкву” та спорудження собору вже тільки після пожежі. Саме при такій основі й виникли згадані “документи з 1253 року”, у яких повинно йтися про цю “найстаршу церкву”.

Версія про “невелику церкву” отримала розвиток і в розмірковуваннях щодо літописної чаші, яку король Данило Романович мав спровадити з Угорщини. Засвідчена в літописному викладі її позиція “пре двѣрми црквѣнымъ . нарѣцаемъми . црѣкыми”¹⁰⁵ інтерпретаторам видалася “nieco dziwna” (s. 239), хоча для самої церковної практики вона, звісно, дивною бути не могла. Уроблену проблему ліквідовано “найнадійнішим способом”, використавши прийнятий раніше погляд про “невелику церкву” й розвинувши його за методом нічим не обмеженої фантазії: тут авторів виразно “понесло”. Виявляється, у новоспорудженому головному храмі новозакладеної столиці та єпархії настільки бракувало місця, що навіть... не було де поставити спроваджену чашу, як, хіба що, перед царськими вратами: “Tak mogło się stać z powodu braku miejsca w innych częściach świątyni” (s. 239). Хоча сама вірогідність спорудження аж настільки “малого” собору щонайменше, – “nieco dziwna”, в контексті вже утверджених розглянутих попередніх поглядів з відповідного приводу її не тільки визнано достатньою, а й навіть потрактовано ще одним доказом прийнятих розмірів храму: “takie rozwiązanie pośrednio potwierdza, że wewnątrz katedry nie było bardzo duże” (s. 239). Нічого дивного в тому, що воно повинно було бути аж настільки невеликим, що в ньому, нібито, навіть не віднайшлося місця на чашу для освячення води, автори не зауважили. “Тут samym ustawienie misy na osi nawy przed ikonostasem wydaje się logiczne, co być może jest jedynym możliwym miejscem (sic!) dla ustawienia tak cennego wyposażenia” (s. 239). Що за такого тлумачення собор мав перетворитися на якусь небачену, незрозуміло зовсім уже мініатюрну “цяцьку”, прихильників наведеного трактування не зупинило. Як і версія про виділення у такій “тісноті” “przeźstrzeni dla spełnienia funkcji chrzcielniczy”, причому, це чомусь подано свідченням “o utworzeniu [простору] w soborze na polecenie Daniela” (s. 239). Попри те, навіть, що, за буквального переказом літопису, насправді йшлося не про – як продано – “misë” для хрещення: згідно з самим літописним викладом, король “створи же в неї . крестилницю . крѣтити водоу . на стое Бѣовление”¹⁰⁶. Як уже була нагода вказати, в цьому конкретному коментарі автори впали жертвами надмірної прихильності до латинської традиції, не врахувавши належно не знаної їй церковної практики освячення води на не визнане ширше в ній свято Богоявлення. Й, звичайно, – також жертвами чергового вияву власного всезнання без читання літопису...

Так само цілком поверховим сприймається, як уже відзначено з іншої аналогічної okazji (див. вище), засноване на наведеному принагідному відсиланні до царських врат твердження про наявність у соборі іконостасу. Тут його ще й доповнено наміром шукати в храмі можливих решток такої конструкції (s. 239). Для тогочасної церковної практики царські врата були звичним елементом вистрою інтер'єру храму й на українському ґрунті, як уже йшлося, вони зафіксовані від початку XII ст. Серед мистецької спадщини старокиївської традиції найранішим їх прикладом є новгородські врата другої половини XIII ст. з церкви Кривецького погосту на півночі нинішньої Росії (Москва, Державна

¹⁰⁵ Там же. Стб. 846.

¹⁰⁶ Там же.

Третьяковська галерея¹⁰⁷). Літописна вказівка стосовно царських врат подає присутність віднотованої, починаючи від розповіді про ансамбль ікон з двох намісних і п'яти великих ікон Деїсусу святого Алімпія Печерського для однієї зі скромніших київських церков¹⁰⁸, передвітарної огорожі. Однак недостатність певніших відомостей не дає підстав докладніше розглядати склад існуючої в холмському соборі огорожі. Зокрема, немає змоги закласти як наявність у ній ікон, так і, щобільше, – присутність другого їх ярусу з молитовним рядом, тобто, – визнавати розширену версію з двома ярусами ікон, яка дала б підстави твердити про склад, у значно новішій традиції іменованій іконостасом. Зазначені розмірковування щодо його наявності в холмському соборі не враховують усіх цих моментів й через те неунікнено “необов'язкові” та надто поверхові.

Хоча в літописному оповіданні усі наведені відомості стосуються привезеної з Угорщини мармурової чаші, автори, настільки заплуталися у власному трактуванні однозначної у цитованому місці розповіді джерела, що навіть заявили: “Nie jest jasne, jak wiąże się ta informacja ze wzmianką o misie chrzcielnej z węgierskiego marmuru” (s. 239). А після такого визнання, не дивлячись на очевидну незрозумілість ситуації, далі віддалися улюбленим розважаням на тему “як воно могло бути”, самовіддано реалізуючи знану ще від середньовічних часів закономірність “коли мало знаєш, видумуй усілякі жахи”.

Не зовсім дано раду і з наступним важливим елементом облаштування інтер'єру собору, про який у літописі сказано: “створи же в неї блжньи пискоупъ Иванъ . ѿ древа красна . точень . и позлащень . днѣ . и внѣ дивле нию подобень”¹⁰⁹. У тексті його подано як “drewniane, złocone wewnątrz i na zewnątrz kiworiy” (s. 239) й таке трактування є загальноприйнятим, хоча в оригіналі останнє слово й відсутнє¹¹⁰. Не випадало би погодитися щодо його місця “на вівтарі”, оскільки в тогочасній церковній традиції це вільно встановлений балдахін над престолом й тільки за новіших часів його, нерідко, вміщували уже безпосередньо на самому престолі.

Наведена далі хронологія спорудження та перебудов собору, згідно з викладеними поглядами, розпочинається тільки від 1256 р., відповідно так само до прийнятого його зведення заново – після пожежі старшого, як визнано, храму (s. 240). При цьому наголошено відкриті “przynajmniej dwa objekty ziemne mogły wiązać się z osadnictwem poprzedzającym budowę cerkwi katedralnej” (s. 241). Це мимохідь кинута фраза стосується проблеми заселення території на холмському пагорбі перед будівництвом там собору. З цього приводу існує очевидне плутання через давнішу схильність, всупереч знаному літописному свідченню про цей терен як “мѣсто красна . и лѣсно на горѣ . шбѣходащоу шкроугъ его полю”¹¹¹, твердити про якесь давніше заселення самої вершини пагорба – спорудження собору “w miejscu zarejestrowanego osadnictwa, gdzie zidentyfikowano

¹⁰⁷ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Т. 1. Древнерусское искусство X – начала XV века. Москва, 1995. № 17. Найраніші оригінальні візантійські врата збереглися з другої половини X ст. (Афон, монастир Протат): Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997. № 9.15.

¹⁰⁸ Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. С. 175. Докладніше про них див.: Александрович В. Святий Алімпій Печерський – перший віднотований джерелами

український маляр Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках. Матеріали міжнародної наукової конференції 1–2 жовтня 2001 р. Київ, 2002. С. 13–15.

¹⁰⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 846.

¹¹⁰ Його неприсутність, зокрема, породжувала різні трактування відповідного запису, див.: Александрович В. Мистецькі сюжети... С. 70.

¹¹¹ Ипатьевская летопись. Стб. 842.

ślady pożaru” (s. 237). Новіші розмірковування з відповідного приводу, все ж, відкидають таку можливість. У дослідженні цієї проблеми не приділено уваги, хоча віднайдення зазначених об’єктів, ніби, здатне цілком виразно вказати на таку можливість. Його, однак, не випадало би наділяти якимось революційним характером. Очевидно, як уже відзначено, повинно йтися про релікти короткої початкової історії холмського середовища, синхронні першим відображенням у літописі її крокам періоду, коли функціонував літописний “градець малъ”.

В аналізованому підсумуванні серед джерел про багате оздоблення інтер’єру наведено, зокрема, “okruchy ze śladami złota” (s. 242), хоча при описі відкриттів, як уже йшлося, вказано винятково одинокий мініатюрний такий фрагмент, а наявності ще й якихось інших слідів подібного походження при цьому не вказано.

Уже була нагода привернути увагу до не завжди достатньо обдуманого використання ілюстративного матеріалу на прикладі вміщеного ситуаційного плану холмського пагорбю, не здатного запропонувати належного уявлення про розпланування ансамблю забудови та взаємне співвідношення його об’єктів на місцевості. У наведеному доборі привертають увагу й окремі інші позиції, з якими складно погодитися. Насамперед, на опублікованій реконструкції плану собору середини XIII ст. (гус. 3.28) виділяються вміщені обабіч нави два симетрично розташованих майже квадратних у плані об’єми на не охопленій дослідженнями території, більше в монографії не пригадані. В опублікованих поряд, як підписано, “варіантах попередніх гіпотетичних реконструкцій” (гус. 3.29 A B) у давнішому з них A, опрацьованому на підставі досліджень 2013 р., привертає увагу відсутність відзначених у розповіді єпископа Якова (Суші) двох знищених за його часів перед вівтарним простором стовпів. Таке упущення, цілком очевидно, вказує на перевагу “відваги реконструктора” над об’єктивним знанням про автентичні рештки самої будівлі та використанням при запропонованому відтворенні усієї суми доступних відомостей з відповідного приводу. Інший момент, який впадає у вічі в оприлюднених “попередніх гіпотетичних реконструкціях”, – очевидно виразне зміщення у новішому варіанті B, опрацьованому за результатами досліджень 2014 р., опор склепіння до заходу. Оскільки така пропозиція незгідна із загальновідомою логікою храмового будівництва, закономірно, напрошуються питання як про її підстави, так і, звісно, те, як же насправді мала б виглядати автентична ситуація відповідної частини храму.

Своєрідні моменти захоплення реконструюванням без попереднього належного опрацювання необхідних для цього аргументів засвідчує також опублікована так само “гіпотетична реконструкція” зовнішнього вигляду собору за станом досліджень та 2013 та 2014 рр. (гус. 3.30 A B). Обидві пропозиції теж немало принципово відмінні, наприклад з розвинутим трансептом у першому варіанті за його відсутності в другому й так само логічно незрозумілою прибудовою на фасаді в першому. Вміщене поряд фото “реконструйованої” у завершенні церкви святого Пантелеїмона в Галичі здатне, однак, допровадити до висновку про очевидне натхнення сучасними формами цього цілком антиісторичного творіння, особливо новітнім реставраційним завершенням, і явно навіть у надмірному вимірі, внаслідок чого розроблена “гіпотетична реконструкція” виступає цілком безвідповідальною фантазією на тему ще не відкритого собору, без міри перепоვნеною “враженнями” від спотвореного галицького храму. Про завершення і “фантазування” щодо бані згадувати взагалі не випадає як завідомі “готові шедеври” безмірного “реконструкційного

рисувальництва”, позбавлені будь яких спільних ознак з автентичною практикою епохи. Можна тільки жалкувати з приводу тиражування на сторінках фахової літератури результатів подібних образотворчих наслідків цілком юного реконструкційного запалу, надто сумнівних з огляду не тільки архітектурного досвіду епохи, а й самих завдань наукової реконструкції втрачених історичних об’єктів. Адже як за підходами, так і характером вони репрезентують цілком інший і зовсім окремий жанр, за самою природою надто віддалений як від канону фахової реконструкції, так і справжніх наукових завдань загалом.

Аналізована колективна монографія археологічних досліджень 2013–2014 рр. у холмському соборі цілком однозначно належить до важливіших позицій новітньої літератури не тільки Холму та його історичного регіону. Значення споруди та її археологічний потенціал, унікальність багатьох віднайдених рухомих об’єктів підносять монографію на помітну позицію поміж найновішою спеціалізованою літературою далеко не регіонального значення. Немало зроблених при холмських дослідженнях відкриттів здатні поставити їх на виняткове місце навіть в чималому культурно-історичному регіоні Східної Європи. Усвідомлення цього вказує на справді виняткове значення холмських знахідок.

Однак будь-яке видання засвідчує не тільки об’єктивний потенціал, а й використання можливості повноцінного наукового відкриття та всебічної культурно-історичної інтерпретації. Численні наведені зауваження та коментарі з приводу багатьох поданих на сторінках колективної монографії міркувань показують цю сторону потенційного успіху публікації результатів дослідження холмського собору далеко не найкраще відповідною об’єктивним можливостям та потребам посталою завдання. Найбільше зауважень викликає історична та історично-архітектурна частина. Оскільки про конкретні приклади йшлося немало й – у міру можливого, за підказкою взятого на себе завдання, – достатньо докладно, немає сенсу вдаватися до повторення викладених міркувань. Підсумування бачиться іншим. Воно повинно стосуватися принципових моментів та причин конкретних неточностей і, навіть, помилок, у немалій кількості зауважених на сторінках видання.

Як показано на чималому доборі наведених прикладів, з історичного огляду запропонований коментар нерідко виявляється заснованим на недокладному читанні і, як наслідок, – завідомо помилковому трактуванні достатньо численних переказів літописного викладу. Немалий їх ряд переконує не тільки у відсутності достатнього заглиблення до вимови самого літопису як унікального джерела до відповідного аспекту холмської історії й історії загалом. Неунікнено таким самим підходом відзначена також інтерпретація поодиноких почерпнутих з літописного викладу фактів, не так уже й рідко, як була нагода показати, глумачених на знаного “англійського” забарвлення манер – з докладністю до навпаки. Не рідкість, зрештою, й відсутність звернення до самого літопису, автентичний переказ якого залюбки підмінюється використанням новішої літературної традиції (немало давніших прикладів “багатств”, відтоді ніяк не змалілих, наочно показав, зокрема, неодноразово цитований аналіз лаконічних мистецьких сюжетів холмського літопису). Причому, це спостерігається навіть тоді, коли в новітній літературі окремі з відповідних пропозицій немало критикувалися з аргументованим обумовленням належних для цього підстав. Розвинуті на такому тлі зусилля не тільки незмінно підважують об’єктивність та самостійну вартість запропонованого викладу. Водночас вони ще й також унеможливають залучення поданих на такий спосіб результатів,

зокрема, до конкретної інтерпретації при опрацюванні археологічно відкритих матеріалів. Врешті, йдеться про властиву орієнтацію у широкому історичному процесі й придатність подібних немало облегшеного наповнення пропозицій для відтворення об’єктивної історичної картини.

Аналогічний комплекс моментів засвідчує також історично-архітектурна інтерпретація. Уважніший перегляд відповідної частини дослідження показує не завжди належну обізнаність у традиції українського церковного будівництва та особливостях актуального етапу її еволюції, відображених у холмському соборі. Авторам бракує також повноцінного засвоєння ширшого контексту відповідного явища, що неunikнено провадить до поверхово вмотивованих, неоправданих і поспішних висновків. При цьому відчутну недостатність самостійної вільної орієнтації у літописному переказі замінює поверхове повторення не завжди перевірених “готових” чужих міркувань. Загальнопоширеною є також практика, коли, замість звернення до самих джерел, пропонується не обов’язково заснована на їх об’єктивному коректному тлумаченні новіша літературна “візія” з того чи іншого приводу.

Очевидно, зовсім не варто вибудовувати якусь подобу минулого відступаючи від єдино прийнятеного в науці методу ретельного всебічного опрацювання й переосмислення поодиноких фактів та системи їх взаємозв’язків. Поширене користання з обмеженої кількості “улюблених” позицій літератури, колись засвоєних чи свого часу вміщених на відстані витягнутої руки як підручної невідомої “похідної” суми знань (замість безперервного оновлення, їх розширення та збагачення через постійну роботу з джерелами) ніяк не здатне підмінити загальноприйняті наукові методи. І звісно, не варто заспокоювати себе міркуваннями про “уже прочитаний” та з цього огляду, нібито, “не потрібний” літопис: у ньому все ще більш не читаного, ніж прочитаного. Література останніх років навела достатню кількість яскравих прикладів на підтвердження назрілої необхідності переходу до якісно нового сприйняття головного джерела західноукраїнської історії XIII ст. Поки, на жаль, – більше “нових фантазій” на теми літопису включено з новітнім наполегливим намаганням відкинути його взагалі на підтвердження старого погляду про нездатність історії вчити... Однак така неспроможність притаманна або неукам, або ж тій поширеній їх різновидності, яка вже “переступила через історію”...

Перелічені критичні моменти, здебільшого, виступають наслідком своєрідної загальної постави, за якої пропонувані тлумачення не є результатом і підсумком ретельного всебічного осмислення усього комплексу доступних джерел – як писемної традиції, так і здобутих археологічно. Обрано так званий легший шлях, на якому, замість докладно опрацьованої актуальної суми знань, побутують поодинокі вихоплені з різних конкретних “джерел” окремі відомості, подані без належного заглиблення та докладнішого їх переосмислення. У результаті очікуване підсумування проведених досліджень перетворено на побіжно зіставлені між собою непродумані механічні витяги різного походження, поверхово викладені й належно не пророблені, подані у явно “робочому”, попередньому варіанті замість очікуваного всебічного аналізу комплексу доступних відомостей. Не випадково вади такої постави найвиразніше виявляються в історичній та архітектурній частинах – там, де необхідні як прискіпливий аналіз залучених фактів, так і їх презентування на тлі широкої історичної традиції. Відсутність обох зазначених наріжних каменів наукового методу надає запропонованому результаті стійких

ознак недозрілого напівпродукту, змушуючи сумніватися й щодо недоліків належних підходів також у самих дослідженнях, де неunikненою жертвою практикованих “ударних методів” виявляється і без того здештована часом автентична спадщина епохи...

Окремо випадає пригадати вияви недостатньої узгодженості зібраних викладів на ту чи іншу тему в різних частинах опублікованого дослідження як свідчення відсутності притаманної новішій літературі належної наукової редакторської роботи. Традиційною для видань холмської експедиції стає також необізнаність окремих авторів з дотичним доробком колег, що, знову ж, випадало б тлумачити недоопрацюванням того ж редактора.

Усе це, звісно, здатне применшити позитивні сторони вартісного видання, певною мірою нівелювати справжнє, втім і виняткового значення, наукове наповнення, притаманне здобутому й опрацьованому матеріалові, залишити враження попереднього та недостатньо осмисленого презентування вартісного й рідкісного історичного свідчення. Не випадало б обстоювати погляд про необхідність належного, з докладнішим заглибленням до суті отриманих матеріалів оприлюднення результатів так важливої роботи – настільки істотного значення для багатьох аспектів студій історичного й культурного досвіду холмського середовища та його якнайширшого різнорідного контексту.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України